

МАРІЯ КОЛЦУНЯК

**НА СТРІЧУ
СОНЦЮ ЗОЛОТОМУ**

ПОВІСТЬ

ЦІНА 50 ЦЕНТІВ

1918.

**UKRAINIAN BOOK STORE
439 N. 6th Ave., Scranton, Pa.**

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00983993 (+)

В. 1346

Число 30.
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ
В СКРЕНТОН, ПА.

МАРІЯ КОЛЦУНЯК

**НА СТРІЧУ
СОНЦЮ ЗОЛОТОМУ**
ПОВІСТЬ

1918.
UKRAINAIAN BOOK STORE,
439 North 6th Ave., Scranton, Pa.

1, 20к.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И-35722

I.

На краю села Н. мов притулена до громадської толоки стояла кузня. Із неї цілий день несли ся луною удари молота по ковалі, та з невеликого комина на деревляному дасі випливав струйочкою дим. Хиба як коваль котрого дня понад вечір упив ся, або як була неділя, то тоді ставала робота в кузні.

Коваль, Андрій Марчук, не був ні тутешнім уроженцем, ні зайшлим Циганом. В селі ріжно про нього поговорювали. Кажали, що він якийсь великий пан, що не міг згодити ся зі своїми рівними, тай тому покинув усе й пішов у сьвіт між простим народом шукати собі місця, вивчив ся ковальства тай став у їх селі ковалювати. Кажали знов, що він якийсь підпанок, що не хотів у школах учити ся тай батько віддав його до коваля. І ріжно ще поговорювали.

Та в тому всьому не було правди.

Він був сином таки простого мужика, а властиво був своїм сином, бо його тато тай мама дуже рано повмирали, так що він їх собі навіть не затамив гаразд. По смерті родичів узяла його до себе тета і він став у неї за все: і діти її бавив, і гуси пас, і начине мив, і скипки колов. В роботах зріс із малку. Та ні ті роботи, ні часті побої не успіли загасити іскор розуму, що тліли ся в його великих, зеленкуватих очах.

А як у тети стали вже підростати діти, підросла своя поміч, то Андрій став їй зайвим, і вона через велику ласку віддала його за пастуха до попівських гусий, а далі й до худоби.

Піп був людиною доброю, та вихований в часах ще панцизняних, де хлопа уважали за бидло, і тепер не міг того позбути ся. У нього були два сини, яких він уже починав учити. Молодший, Роман, стоваришував ся з Андрієм, тай бувало в ясні, погідні, літні дні сідали разом на толоці під вербою (розумієть ся так, щоб батько про те не відав) тай учили ся.

Андрій переймав усьо надзвичайно швидко, і скорше навчив ся добре читати, ніж його вчитель.

Коли про те довідав ся пан-отець, то троха побурчав, та врешті позволив навіть на те, щоб Андрій у вільних від роботи хвилях приходив до кімнати, де вчили ся хлопці, тай прислухувавсь їх науці. Так ішло щось зо два роки.

А коли по одних вакаціях віз пан отець своїх синів до школи до міста, взяв і Андрія, що мав також ходити до школи, а за те мав обслуговувати паничів, носити воду та помагати в газдівстві газдині, у якої всі три стояли на станції.

Андрій був живий, жадний науки, а оті вічні послугування страшно ранили його душу. Він нераз думав собі: “Чи я за те винен, що вродив ся мужиком, щоб мене так поневіряли? Я гарую як віл, а їм усе недогода, все кривлять ся, все поштуркують. Я прецінь лїпше вчу ся від того якогось Лодзя, то ми моглиб помінати ся місцями: він міг би носити воду та чистити черевики, а я сидїв би собі тай розказував. Ба, коли оце так не буде, бо він панич, а я хлоп!”

Лодзьо, старший син священика, був дуже зарозумілий на свій рід та достоїнство, при тїм лїнвивий і жадний власти, а що не мав її на кім показувати хиба на братови або Андрієви, то докучав їм усіми способами. Найгірше впадалось Андрієви, бо Лодзьо дуже часто показував свою владу над ним та випинав ласкавим хлїбом.

А в Андрієвій душі чим раз більше кублило ся почуте ненависти та зависти. Навіть так люблена наука збридла йому, бо його душу безнастанно сверлувало питанє: “За що та чому воно так неправдиво на сьвітї?” І він нераз такими страшними очима дивив ся на Лодзя, що того аж ляк збирав, та він таки не подавав ся і з їдкою іронією в словах литав:

—Ти може лютий, Андрію? На злість найлїпша рада мороз, остудить кров тай знов усьо буде добре. Бігай же скоренько по сьвіжу воду, то прохолодиш ся.

Андрієві очі ще дужче блищали, аж сипали іскрами ненависти, але він усе ще таки слухав, доки йому ще все було байдужнійше над науку. Та так було недовгі роки. В ньому почала будити ся свідомість гідности людської, а прочитані крадьком від панича деякі виривки з поезій Шевченка, що тоді обігали по клясах гімназії в С., та ще деякі иньші революційні пісні утвердили його в почуттю, що він також людина як і панич, і що тільки чистий припадок справив, що він родив ся мужиком, а той поповичем.

І Андрій почав бунтувати ся против забаганок свавільного панича, не дуже слухав його, а той бояв ся змушувати його до послуху бійкою, бо Андрій був сильнійший від нього. За те почав Лодзьо збиткувати ся над своїм молодшим братом Романом, якого Андрій так любив, що був би за ним і в огонь скочив.

Раз оттак сидять вони всі три при столі, а властиво Лодзьо лежить на софі за столом, тай учать ся. В тім Лодзьо починає свистати мов на пса і каже:

—Андрій, сам тут!

Андрій страшенно счервонів ся, але нічого, гамує свою злість, учить ся далі.

—Ну, ну, дивіть, як почервонів! Ти видно вже позабув, що винен нам, коли сьмієш такі фокси строїти! О, що то значить: годуй гадюку молоком, а вона тебе за те кусає. Та коли хочеш далі у нас забавити, то слухай мене, або повандруєш там, де куці ворони літають!

Андрій мовчав, мовчав, далі не стало сили.

—Я за дармо вашого хліба не їм. Я також чоловік і ви не маєте права на мене мов на пса свистати.

—Що? я не маю права? Ти мій слуга, ти маєш мене слухати, або рушай на чотири вітри.

—Тай таки піду!

—Ну, з Богом Парасю, але вперед скидай із себе ті річи, що в них ходиш, та віддай те все, що ти накрыв у нас.

На сі слова два голоси скрикнули: “Лодзю! паничу!” і було в тих голосах—в одному стільки болю, в другім стільки ненависти, що Лодзю аж поблід. Та в нього вступив нинї якийсь злий дух, що казав йому дрочити ся з немічними, тягнути жили з безборонних.

Ну, і чого-ж ти так пициш, Ромцуню? Жаль тобі за злодієм? А може хочеш його боронити? Ти сьмішний, оборонче слабших, страх який ти сьмішний! Не бій ся, не вразив ся твій дорогий товариш, бо він знає, що я правду говорю.

—Слухай, Лодзю! Гамуй свій язик, бо тепер міг би я тобі дуже легко голову розвалити. За що ображуеш невинного чоловіка, чого дразниш мене?

—Ха, ха, ха, як він те каже: “Міг би тобі голову розвалити”. Ну, я сумніваю ся, чи в тебе було би на стільки відваги.

—То попросту підло те, що ти тепер робиш.

Лодзю схопив ся на рівні ноги.

—Що? ти сьмієш мені сказати, що я підлий? Хто ти, малий пущвіртику?!

І він із страшною лютістю прискочив до брата та кинув ся на нього з кулаками, коли се перед ним станув випростуваний, з палаючими мов жар очима Андрій і казав:

—Паничу, а вам би не стидно бити ту слабу дитину? І що він вам винен? Як хочете бити ся, то зміряйте ся зі мною. Я вам і так богато винен.

—Я з хамами та злодіями не бю ся!

—Паничу!—залунав страшний крик по хатї і Андрій уже не тямлячи себе кинув ся на Лодзя.

—Хто злодій?—шипів.—Бодай ви тим подавили ся, що я закрав, бодай ви подавили ся! Тими моїми псячими послугами, моєю гіркою працею. А ти-ж паничу через кого тепер уже в третій латинській? А згадай, хто за тебе робив задачі, яких ти своїм мізком і розібрати не міг? Хто?

В куті кімнати стояв заляканий Ромко і дрожав, аби не дай Боже не надійшла газдиня та не побачила що дієть ся, бо наробилаб такого крику, що Андрія хто зна чи й на поліцію не взяли-б.

На щастє газдиня не прийшла (була десь у місті), а Андрій видячи, що Лодзьо під його кулаками вже лиш на пів живий, покинув його бити, та став посеред хати страшно змінений, засоромлений, немов зломаний. Ромко підійшов до нього і якось тихо, несміло прошептав:

—Втікай звідси, Андрійку, най тебе тут газдиня по сїм не застане бо буде біда, як Лодзьо прочумаєть ся.

А Андрій перериваним, від сліз дріжучим голосом казав:

—Бувай здоров Романчику! Дякую тобі за все добре. А тому як устане—а він устане, не бій ся, він більше наляканий як збитий—скажи, що жалую, що я собі руки на нїм паскудив, тай стидаю ся, що його бив, бо у нього лиш рот широкий, але і сили мало і розуму мало. Тай скажи, що йому прощаю те, що розбив мої найкрасші сні, що зломив моє жите, скажи, що йому прощаю, бо-ж він—твій брат. А своїому таткови подякуй за все добре, що для мене зробили, тай скажи, що я не хотїв сього, та не міг инакше.

Ромко слухав сього теж змішаний і лише сказав:—Добре, братику, я все скажу, але втікай поки час, поки газдині ще нема.

Сі слова отверезили Андрія до решти; він нервово почав шукати своєї шапчини, відтак широ попрощав ся з Ромком, глянув ще раз на Лодзя, що вже починав рушатись, і вибіг з хати.

Западав зимовий, зимний, понурий вечір. Андрій немов збудив ся з тяжкого сну, а роздразнені нерви подвоювали силу небезпеки, та радили втікати звідси далеко, в сьвіт; казали кидати любу книжку, а брати ся за тверду, невдячну працю

хлібороба або ремесника, “бо наука видно тепер ще не для хлопа”.

—Колись буде вона і для мужика доступною, але аж тоді, коли всі стануть людьми, а не такими гадюками, як той Лодзьо.

—Злодій,—шипіло в Андріївій душі.—І за що? За що? що я винен? За що розбив мої сни, чому відірвав від коханої книжки? Ой пани, пани! Ви не люди, ви лише пани! У вас якісь такі душі—одні такі погані, а другі такі слабі. Отсей бідний Ромко, хто зна чи він не нещасливіший від мене? Такий слабий, такий несміливий! Що він почне в життю? Чи стане йому сили бороти ся з тою погانیю, що окружає його, чи він навіть не буде пробувати бороти ся з нею, а поплине за філею, що несе иньших? Та що я пічну з собою? Де діну ся? А може вертати назад у місто? І що? І знову зносити наруги та лайку? А врешті—і се неможливе по тім що зайшло нині. А де инде також не візьмуть за інструктора студента аж... із третьої кляси, та ще й такого, що сьміє впімнути ся за свою честь та виправляє дикі галабурди. А до иньшого міста до гімназії нема змоги дістати ся, бо без сьвідоцтва відходу не прийжуть, а до сього міста за ніякі скарби не верну ся. Геть відси далеко, далеко, хоч би на край сьвіта!

Мороз і вітер додавав охоти і Андрій гнав немов на крилах. А ще вчувало ся йому, що гонять за ним, що от-от зловлять його. І він утікав. Біг так аж до другого села, та почав учувати страшно змучене і якусь сонність. На щасте побачив недалеко сьвітло, що блимало з якоїсь хати. Добув останніх сил і з тяжким трудом добив ся до неї, та не пішов до хати, бо бояв ся, а врешті не мав чим заплатити за нічліг,—оповідати-ж відки йде і що за один, не мав охоти,—то й виліз борзо в шопу на воза, знайшов у однім кутику троха соломи—може то було леговище пса,—впав тай заснув.

Збудив ся по півночи, як другі когути піяли, і знов гнаний трівогою, поки нікого не було на дорозі, біг, а як ще хто

крім нього йшов, то й він ішов скорими кроками, з страшною думкою в голові: що буде, як здибле шандарма, а той його запитає: “звідки він тай що за один?” Так другої днини (рахуючи в те вже й вечір, коли стало ся нещастє) понад вечір зайшов уже аж у другий повіт, щось аж у шесте село від міста, з якого втікав, і змучений страшною дорогою, перемерзлий і слабий упав десь під плотом.

А далі вже не тямить, що стало ся, пригадує собі лише, що побачив себе перший раз після того на постелі в теплій, темній хаті. За хвилю опісля ввійшов до хати старий, від диму чорний чоловік і коли Андрій його поспитав: “Де я?” той відповів:

—У коваля; не бій ся нічого, спи ще, сирото!

І далі перележав Андрій ще дві неділі, відтак почав здоровшати, кріпшати, так що за місяць міг уже взяти ся до роботи.

Не йшов нікуди звідси, лишив ся у коваля, а той полюбив його мов рідну дитину почувши оповіданє про його темне, сумне житє.

Коваль був старий, бездітний вдовець, і серцем-душею приляг до молодого, живого хлопця. Взяв його навіть правно за свого, хоч прийшлось не мало походити по адвокатах та судах, нім удалось привести се до ладу.

Далі вивчив його коваль свого майстерства, і так оба цілими днями сиділи в кузні та кували. І оба бували однако сумні—і старець, і молодий, вісімнадцятьлітний хлопець.

Коваль згадував свої минулі, щасливі літа, а хлопця рвав потяг до книжки, до знаня. Та ні щасливі дні старця не вертали, ні сні хлопця не збувались: для нього був на віки замкнений той гарний, чарівний сьвіт науки. Він лише своїм розумом розбирав питання, що кублили ся в його душі, що чорною розпукою стискали його серце, і не знаходив відповіди, і страшно мучив ся. А коли він часами пробував питати

дїда про що, то той потрясав сумно головою і відповідав: “Бо так Бог дав, синку, сего ми не змінимо”.

У двадцять і першому році життя відібрали Андрія до війська. Не зважали на те, що він був підпорою і підмогою старого коваля. Казали, що як би Андрія не було, то й так старий був би сам; він же старому не жадна рідня.

І Андрій пішов і служив три роки; три роки несвітської муки, страшних проклонів та наруг. Кілька разів він пробував дезертувати, та все якось несправно, все його недалеко касарні ловили. Тоді він оправдував ся, казав, що і не думав утікати, що лише так собі вийшов; далі сидів у карцері, кляв страшно, а як вийшов відти—то пив.

Нарешті і та мука скінчилась і він ішов до дому, до старого коваля. Та застав хату пусту, а замість старого друга лише чорну могилку з хрестом.

Перед смертю записав йому коваль своє газдівство і кузню. Та Андрій хочачи уникнути процесів із дальшим родом старого від разу зрік ся поля і половини огорода, полишаючи собі лиш хату, кузню таї половину огорода.

Оттак мов притулена до громадської толоки стояла та кузня, а в ній мешкав молодий коваль і від раня до ночі несли ся луною удари молота по ковалі.

Та часом нападав коваля такий туск, таку пустку чув у собі, що тікав від хати і знов пив. А ще страшні питання: “Чому на світі стільки лиха? така біда? така неправда? Як, що одні пани, а другі їх невольники та слуги? Де Бог? чи то можливе, аби Він був таї терпів те все?” ніколи не давали йому супокою, він ніколи не знаходив відповіді на них, і мучив ся, і пив. Так пив, що аж страшно було дивитись: горівкою хотів заглушити біль, що сверлував його.

Парубки не любили його, бо був чужий зайда, та про те

нераз питали: “Чому не прийде коли на танець, не поставить горівки?”

Ну, і він раз пішов. Не танцював, лише дивився тай думав собі:

—Тай чого вони танцюють, чим тішаться?—і блудив зором по статних станах парубочих, та по дівочих румяних личках, мов би шукав відповіді на те.

Нараз стрінув ся з поглядом білявої та тихої Юстини, бездольної наймички, і в тім її погляді великий мабуть був чар, бо на віки прикував його очи до її очий.

Вона теж не танцювала: стояла сумна і тиха, сама, немов біла цвітка посеред пестрого, зеленого веселого луку.

Підійшов до неї, і от незнати яким світлом говорили так щиро, немов знали ся хто зна від коли. І від тоді Андрій перестав пити горівку, бо впивав ся до нестяму розмовою та любощами зі своєю милою. А щось у три місяці вони повінчали ся.

Тепер пліло житє Андрієви весело та щасливо, хоч не взяв за жінкою ні феника. А коли десь у рік їм уродило ся хлопя, таке гарне та любе, був Андрій щасливий мов у справдішньому раї.

Та минув рік, другий, третій, шестий, дітий прибувало, вони підросали, видатки росли, але доходи не збільшались. Ще на додаток злого в другому селі поселив ся термінований коваль, тай Андрієви пропала через те певна часть доходу.

І знов питання страшні: за що се? чому? де вихід із сього? забушували в його голові і він знову не знаходив лишень одну відповідь: “бо так мусить бути” і мучив ся—і пив.

Юстина поблідла, змарніла, та про те не перестала всміхати ся та розраджувати чоловіка. Мов чорний віл гарувала на чужих заробітках та годувала діти.

Тих дітий було у неї четверо: Штефан, Марія, Катруся і Антось.

Штефан що до знаку вдався в маму лицем, а в батька натурою. Такий був височенький, білий, з подовгуватим личком, ясними очима і незвичайно сумно та лагідно нарисованими устами.

Мама його найліпше любила, бо був і першенький і такий послушний, тихий та задумчивий, як старий, казала. Отсе було правда, лише що в Штефанка мало було тої живности, що її мав старий молодим хлопцем. Тільки часами блищала вона в його очах, та яким усміхом обрамувала сумні уста, та се лучало ся лиш тоді, коли батько був тверезий, хотів говорити, вчив його читати тай розказував йому гарні казки.

Але се трапляло ся не часто, бо батько, хоч послідними часами мало пив, то все був такий недоступний, понурий; цілими днями сидів у кузні тай кував.

Тоді малий Штефан питає мами:

— Чо деді такі невеселі?

А мама казала:

— Бо ми бідні, синку!

— А чому ми бідні?

— Бо так Бог дав. Проси, може Бог змилує ся над нами.

І Штефан просив Бога, сльозами молив помочи.

А як Штефанови було вісім рік, записали його до сільської школи.

Йой, як він учив ся!

Всіми нервами, всіми фібрами своєї істоти вчив ся!

Тато радував ся тим і сумував.

Радував ся, що син такий цікавий, і сумував, бо вже наперед міг знати, що його сина жде не весела, не щаслива доля. Бо коли дитина перший раз запитає: “чому се так? відки се?”—то вже пропав її спокій душі, пропало тихе щастє. Вона вічно буде перти, щоб відгадати незглублені тайни природи, і все не буде знаходити відповіді, і буде мучитись.

Щасливі, о щасливі низші духом!

А Штефан що раз частійше задавав татови питання, на які той не міг йому відповісти, бо або сам не знав, чому воно так, або ті питання були такі, що годі було давати на них відповідь дитині—воноб не зрозуміло.

Ну і Андрій сам не знав, що має робити. Думав, що може ще й найліпше було-б відобрати сина із школи, запрягти до праці, то може би йому ті питання вивітріли з голови. Та отсе було неможливе; на його мале газдівство досить було і троїх дітий, що й так їм хіба всьміхала ся жебрацька доля; а знов на коваля Штефан був за слабій: він ледви міг підоймити тяжкий молот.

Та до сеї роботи шкода було батькови свого здібного сина, і знову почалась в його душі страшна борба; одна думка казала: “Віддай Штефана до школи”, а друга глумилась: “Чи ти хочеш, аби і твій син був такий нещасливий, як ти? Не для хлопів наука!”

Штефан скінчив у сільській школі четверту класу з найліпшим успіхом, дістав від учителя червону книжочку в нагороду пильности, тай прийшовши до дому казав:

—Дедю, щось вас пан професор кликали; просили, абиьсте прийшли до них нині пополудни.

—Та не знаєш чого?

—Ні, не знаю,—але Штефан при сих словах, не дивив ся як звичайно батькови просто в вічі, лише ховав зіниці під спущені повіки.

Андрій більше не допитував, та мабуть здогадував ся, що то за бесіда має бути, бо пішов.

А як вертав відти, то був якийсь веселий, навіть трохи усьміхав ся, і коли прийшов до дому, погладив сина по голові тай сказав:

—Підеш, небоже, по вакаціях у місто до школи. А хочеш?

У того-ж очи сяяли мов жемчуги і з радости нічого не міг говорити, лишень сльози спливали йому по блідім личку.

II.

Був ранній ранок вчасної осені, а в Андрієвій хаті було вже всьо на ногах.

Андрій сидів на лавиці в глибокій задумі, Катерина бавила Антося, Марія замітала хату, Штефан збирав книжки тай звязував шнурком, а Юстина лагодила обід, дивила ся на сина тай утирала крадьком слези.

Ой у далеку, не близьку дорогу вона виправляла його: свого синочка любого, свого баранчика білого; бо таки таке воно гей той баранчик—і біле та кучеряве, і таке случне та чемне. Тяжко було виправляти його в ту далеку дорогу: такий же він ще молодий та слабий мов та билина; перший вітер поломить, перший мороз звялить.

А він книжки звязав тай став коло вікна; дивив ся на зелену, росою ожемчужену толоку, тай на річку, що перерізувала її, і на віки записував собі їх вигляд у памяти. А відтак сумними очима водив по бідній та чистій хаті, по старих, закурілих образах і щось немов на двоє рвало ся в його душі. І тяжко було кидати ті кутики рідні, кохані, і щось тягло манило непереможною силою у те місто, де він мав учитись, собі і своїм долі добувати.

—Ой синку, синку! в сьвіт ідеш, учити ся йдеш, на пана вийдеш. Та ци ни забудеш тих рук, що ті вибавили, та ци ни забудеш тих, що ті випестили?

—Не бійте сі мамко, не забуду ні вас, ні деді, ні Марії, ні Антося, ні нікого.

А вона обіймила його, гладила по тім біленькім, кучерявім волосою, тай крізь сльози казала:

—Ой іди, синку, тай учи сі, бо нима тобі тут, синочку, місця, нима.

Він також мав сльози в очах; а діти бачучи, що мама тай Штефан плачуть і собі почали.

Батько підіймив ся з лавиці тай казав:

—А се ще раз зібрали сі плаксії, тай плаксії! Тай ніби чого плачите? таже відав ми Штефана ни до Америки відправлем, лиш отут щось штири милї до міста; тай ни на смерть го ведем, лиш до школи, щістьи-долї шукати.

А потім, мов би його що в саме серце вколело, додав:

—Йди, йди, Штефанку, йди, пообзирай ще раз усї кутики, абись добре знав, де що стоїть. Здасть сі тобі як за кілька рік “великим паном” відеш грабувати дедї за податок, тай не схочеш навіть пізнати, до когось приїхав. Ой, бодай же я не діждав того.

—Старий, бій сі Бога, а де-ж у тебе серце, так дитину пилити? Ніби Штефан такий, аби сі свої старинї мав коли цурати? Ади, таже відколи го до тої школи пускаєш тай віріжеш, то вже му так доїв тай докучив, то аж ни знати, відки в тебе тої їди кілька бере сі,—боронила мама Штефана.

А відтак звернувши ся до меньших дітей казала:

—Ідіть у город тай вмичте собі моркви і забавляйте сі, нїм я обїд долагоджу.

І в мить осхли очі від плачу, як мама дозволила вмикати моркви, такої солодкої, а жовтої гей золото! Тож бо то був празник тай бай! Бо ни мож було моркви, хіба крадьки микати, бо треба її продати тай узяти гроші.

Штефан видячи, що діти радіють, і собі всьміхав ся.

Пішли всі в город намикати моркви, Марія помила її в річці; сіли на приспї, їли тай говорили собі: питали ся Штефана, яке то місто, а яка то школа, а чи є дзвоник коло школи? а він розказував, що знав. А потому просили, аби розповів якої байки. І він казав усїлякої: і за котика та мишку, і за розбійників, і за царівну-сонце, що щастєм зветь ся, “що у такїй файні палатї на горі сидить, усього-усього, має, і що до

кожного чоловіка раз у жите приходить, лиш ни до кожного однако, і не в один час”.

—Ште*), а та царівна файна?—питала Катря.

—Ну, таже відав що файна, як така гей сонце.

—Ште, а вона і до нас прийде? І до тебе, і до мене, і до Антосьи?

—А, таже кажуть, що прийде; а-я, кажуть, що ми всі до неї на стрічу йдем, лише треба добре оглідати сі, аби її не минути.

—А уна коли прийде?

—Ну, або я можу знати? Колись прийде! Ми йдем ід ні, а вона ід нам, тай може колись зійдемо сі.

—А уна стара?

—Таже кажу тобі, що молода тай файна гей сонце, а ти все ще допитуеш сі.

—Штефа, а що то щістьи, аби із ним конче стрічети сі, тай як то, як щістьи приходит?

—Ну, то як ти наприклад що добре зробиш, а мама погладьи по голові тай скажут, що ти потрібна дівка, або як ти меш ходити до школи, тай будеш добре вчити сі, а потому дістанеш червону книжку, тай професор скаже, що ти найздальніща у цілій школі, то то відав також щісте, але ще не ціле. То кажуть, що як стрінути сі з щістем, то якос чоловік цілком відмінює сі; якийсь стає такий інакший, ліпший, кращий.

—Ну, а чому воно потому йде?

—Ади, яка мудра! Чи-ж ні? ти би може хотіла, аби коло тебе щісте ціле жите було, а другим аби ніц? От то ,кажуть, одно лиш на світі, тай має на всіх стати.

—Одно?

—Одно!

*) Скорочено “Штефане”; таких скорочень уживають звичайно в живійшій бесіді.

—А тобі хто казав?

—Ну, хлопці так розказують, тай дід Онофрій так казав, тай мині так снило сі.

З хати вийшла мама тай кликала до обіду.*.)

Борзенько побігли.

А на столі стояла в місці поріджена мандибурка тай свіжа кулеша.

Діти аж не стямили ся, що то нині за сьвято: і моркови дозволили микати, і мандибурка не пісна, лиш заріджена салом. А як мама насипала ще в другу миску сирватчаного борщу підбитого, то таки вже скакали з утіхи, тай казали, “що то добре було би, як би Штефана що дньи віріджьили до школи у місто”.

А як уже пообідали, то всі хрестили ся тай кождий ішов до своєї роботи, хоч властиво нині роботи не було, бо деді з Штефаном ішли у місто.

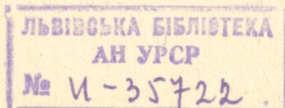
Мама лагодила та складала Штефанову лудину і шмате в скринку, тато “пуцував” свої тай синові чоботи. Марія перемивала миски, Катруся бавила Антося, а Штефан шарив по всіх усюдах, чи де не забув ще якої скриптури або книжки?

А як уже мраки опали, а сонце височенько підійшло то Андрій узяв скринку на плечі, в руку палицю тай кашелюх, казав Штефанови забирати обі пари чобіт, прощати ся з мамою тай сестрами, тай іти, “бо ще нині треба було записати його до школи до того еґзаменту, що треба го здати, нім приймуть до гімназії”.

—Ба, ци лиш обстане?—бідкалась мати.

—Ну, буде як Бог дасть, але я за Штефана не бою сі. Він таки богато знає, тай професор казав, що певно обстане. Ну, бувай здорова, стара, тай жди мене аж почерез два дни.

*.) У селян називають ранне їджене “обідом”, а полуднійшнє “полу-денком”.

—Бувайте здорові, мамко,—казав Штефан,—та не бануйте, ніби чого? Коби лиш мені Бог поміг дістати сі до тої школи! Таже то недалеко, буду що місяцьи до вас приходити, як буде час!

—Бувай здоров, синку, най ті Бог світій провадит, тай Матінка його. А-я, навідує сі често, бо я собі очи за тобов віплачу.—І вона так тулила його до себе, так хрестила, так плакала!

А він хоч сам мав також сльози в очах, так просив її, аби перестала, так цілував по руках, що послухала тай уже лиш усміхала ся сумно, а душею молила для нього щастя.

Потому він прощав ся з сестрами, поцілував Антося, тай зачали йти: тато з Штефаном наперед, а за ними мама з Антосем на руках, тай Марія, тай Катерина “підпроваджували трохі Штефана і деді”.

А на небі сяло величне, ясне сонце: по небі воно йшло, та вказувало шлях.

III.

Прийшли до міста вже з полудня.

На передмістю мав Андрій одного знайомого міщанина, тай упросив його, щоб він перетримав їх через оті два дни, нїм Штефан здасть екзамен.

Іспит пішов добре, професори навіть хвалили Штефана за його розумні відповіді, а він оповідав про те батькови і оба тїшили ся, навіть батько усміхав ся.

А відтак згодили ся таки у того самого міщанина за станцію тай за вікт для Штефана: місячно чотири ринські грїшми, дві ділетки мандибурки, “ну і хлопцеві мому поможе дещо в науці”. Батько попрощав ся з сином; спішив до дому, щоб подвоїти свою працю, аби лиш сина вивести в люди.

Перших днів було Штефанови дуже прикро та сумно і якось незвичайно. Потому праця, наука цілковито обхопили його і в нього була лиш одна ціль житя: стати ся славою своїх

дорогих родичів, що з останнього тягли ся, аби йому отворити чародійну браму знаня.

Та приходилось йому не раз і не два плакати в гіркий кулак, не раз не два згадувати щасливе жите у родичів.

Він пізнав, що він хлопський син, він усіми нервами відчув те; відчув сто раз своєю душею ту нерівність між панамі а мужиками! Часто йому прийшло ся почути: “*tobie do gnoju, a nie do książki*”, і те, хоч не звертало ся до нього просто, лише до котрого з інших селянських синів, страшенно ранило його душу. А в серці його зростало чим раз почуте ненависти до гнобителів невинних хлопців і хоч тіло було немічне, то дух кріпшав та мцнів.

А потому, як батько прийшов до нього, то він питав ся, чому воно так діє ся? Батько лише усміхав ся так якось сумно тай казав:

—Ой небоже! то не кінець на сім. Ти ще не за одно дізнавш ся. Але терпи—наука то така річ, що за ню варт терпіти. Наукою тай лишень наукою і ми хлопи зможемо показати панам, що й ми люди. А ти не думай, що ті пани то щось таке велике та сьвяте; є й між ними погань, ще й яка!

Та мабуть похопив ся, що сказав за багато, тай лише ставав ще більш понурій і вмовкав.

Син роздумував над словами батька і почував у них велику правду; почував, що поміж панамі багато погані, що сурдут ще не робить нікого шляхотним, хоч у школі вчили його протівного. Вправді не казали виразно сього, та все уважали шляхотними тих, що були в сурдутах і далеко делікатнійше поводити ся з ними.

І ще одного навчив ся Штефан у школі: навчив ся розрізняти Поляків від Русинів. Він вправді знав ще й на селі, що є ріжні народности, що є Поляки, Німці, Жиди і т. д., але сього він не знав, що можна так ненавидіти кого, як побачив, що Поляки ненавидять Русинів. А пізнав те ріжними способа-

ми. Прим. у школі всі предмети викладали ся по польськи, лише релігія для Русинів, а руський язык для “всіх” по руськи. На руське ходили одначе майже самі Русини, бо Поляки хоч навіть які ходили то лише на те, щоб докучити як найбільше професорови, що вчив того руського. Той сам професор мав ще в Штефановій клясі латину і хоча се був найліпший з усіх учителів, то йому найгірше не вчили ся, докучали, шуркали ногами, кашляли, рипали дверми, а між собою говорили: “E, co taki murga może umieć”.

А зі своїми товаришами мужиками як вони поводили ся! то вже понятє переходило, звідки стільки заїлости та злости брало ся в таких молодих серцях!

Зі Штефаном не зачинали такої, бо він був найліпшим учеником у клясі, та за те старались йому все шкодити иншими способами. Приміром, оповідає Штефан який уступ із польської книжки, забуде ся, скаже слово з руська, ого! вже є: “Marczak nienawidzi polskiego i dlatego chciałby jak najwięcej zrusinić polski język; тут починали ся зараз і дотинки професора і так далі.

Та все таки перед ним була ціла кляса “z respektem”, бо його не можна було ніколи зловити ні на невивченій лекції, ні на ніякій поганій пустоті, ні на брехні.

І майже всі Поляки та Жидки хоч ненавиділи його, таки підхлібляли ся “murdze”, а він звичайно збував їх кпинками, що аж морозом тіло переходило, або дивив ся на них протекціонально.

Зі своїми, з хлоповичами і взагалі з Русинами жив по більшій часті в дуже приятних відносинах, з виємком одного чи двох, що їх попросту ненавидів. Се були такі, що старали ся підходити під лад паничикам, та навіть між собою пробували говорити по польськи. Тоді Штефан підходив до них і спокійно питав ся: “А кілька бомбонів дістав ти нині від Жилицького?” Вони вмовкали або зачинали говорити по руськи.

Коли Штефан прийшов до дому на вакації та оповідав батькови про жите-буте в школі, то сказав:

—Знаєте, тату, я ще чогось навчив ся.

—А чого.

—Ненавидіти і погорджувати.

—Та кого і ким?

—А погорджувати тими Поляками тай Жидками, що по більшій часті лінюхи і збиткують ся над невинними і слабими, а мені, хоч ненавидять мене, підхлібляють ся; а ненавидіти, то такі тих “наших”, що під їх лад ідуть, під їх думку скачуть.

А батько слухав сього, слухав тай сам не знав що казати: дивно йому було, що за несповна рік його син так дуже розвинув ся, дозрів. Правда, йому було вже поверх чотирнайцять літ, але як він ішов з дому до школи, то був ще такою дитиною! Оповідав казки про царівну-сонце і розговорював із малою Катрею про те, як про щось правдивого.

—Але видко, що тепер жите, що більше вчать як за моїх часів. Ой бідний, бідний хлопче, навидиш ти сі ще біди, навидиш! та наплачеш ти сі ще, наплачеш!

У відносинах до своїх рідних, то Штефан ні крихітки не остудив ся; він ще лиш більше, горячіше полюбив їх усіх, рад би був їм своєї крови вточити, як би то могло помогти їх безталанню. А як він мучив ся тим, що вони такі бідні, що Марія у наймах, хоч яка ще мала, аби лише одного рота в хаті менше, аби мож більше ошадити та заплатити за вікт та за станцію його. О, як він буде паном, як дібеть ся вже раз чого, то озолотить сліди тих своїх найдорожших, то жите їм посвятить!

IV.

Штефан був уже в третій клясі. Була зима, та така остра, не знати як її перебути. Сього року був недорід і родичам його тяжко було встарати що місяця тих два ринські, що йому

ще додавали до сих, що собі сам заробив лекціями.

І у них був туск та сум і у нього не весело.

За лекції часом заплатили, часом ні, а треба було і убраться, і їсти, і десь мешкати: А такий уже виріс високий, гей той дубок, тай попросту сказали йому в школі, най скине річи хлопські, бо то якось дивно, аби такий велитень ходив мов на маскараду в такім строю, иншим як усі. Ще малий то помістить ся, але такий великан і до того в третій класі, то се чистий сьміх.

Його всі товариші були вже поперебирані.

Ну і прийшло ся ще справляти і нові річи, хоч був іще добрий сардак і штани і чоботи.

А як скидав із себе сардак, то здавало ся йому, що відрикає ся і батька і рідного села і всього лютого, коханого, та думав собі:

—Як то отсе? кажуть що не одежа робить чоловіка, а кажуть ту одежу скидати, стидатись її. Та що? як уже подав ся на пана, то треба панувати!

Гірке було те панованє сеї зими. Нераз у холоді і голоді, з тим біганем на лекції на другий кінець міста і ще часто за пів дурно; та ще й самому кілька разів треба вчити ся: кувати ті прокляті грецькі формулки, та писати безмірне число препацій.

— — — — —
— — — — —

Минула третя, минула четверта і пята класа. Прийшла шеста. Все йшло по давньому.

Були майже ті самі професори, ті самі ученики. Поляки та Жидки по найбільшій часті так само підхлібляли ся Штефанови, Русини по часті тримали разом зі Штефаном, по часті скакали під польську думку. А Штефан питав їх подібно як колись: “Ти дістав може нині шпорта, або зафундував тобі може який пива, або програв до тебе в карти? Ти видко со-

рому не маєш". Йой як вони, ті перекинъчики ненавиділи Штефана! Вони постановили конче ввалити його в біду і то ще в таку, щоб він показав ся зовсім таким, як і вони були.

В гімназії був звичай, що ученики висших клас що року уряджували вечерниці: польські в честь Міцкевича і руські в честь Шевченка. Розуміть ся, що в хоральних продукціях мали брати уділ усі співаки як на однім так на другім, але було звичайно так, що на польським співали всі, а на руським лише самі Русини, бо Поляки на той час "діставали хрипку".

Ну, і сього року теж мали устроювати вечерниці Шевченка. Одного дня, якось у половині січня, мали зійти ся ученики і професори на нараду, "як і що" в одній з клас гімназіяльних о третій годині. Та між Українцями було умовлено зійти ся троха скорше, щоб дещо самим нарадитись, заким надійдуть професори.

Зійшли ся всі, з виїмком перекинъчиків, і почала ся та запальна, горяча розмова, що ворухить найзимнійші серця, впливає надію в найбільше зневірені душі. Але взагалі їх усіх мало, бо ті перекинъчики, ті льокайські душі не поприходили; певно, ліпше випити де скляночку-дві, ніж прийти троха скорше на спільну нараду, бо тим можна би наразити ся на чальству.

—Товариші!—каже запальним голосом Штефан,—я пропоную, щоби всім тим Українцям, що через злу волю, а не через хоробу на нараді не явились і на проби не будуть ходити, не подавати руки і взагалі мати з ними як най менше стичности.

—Добре, добре—загули.

—Але,—говорив Штефан дальше,—робити з того як най менше розголосу, не вдавати з себе ніяких героїв і старати ся наводити заблудних на путь правди.

В тім роздав ся голос дзвінка—дзїнь-дзїлінь, дзїнь-дзї-

лїнь, а вслїд за тим увійшло до салї кількох професорів; запальні розмови стихли, а почалось звичайне, урядове обговорюванє точок програми, що мали бути як найльояльнїйші: нїяких там якихсь “Кавказів” чи “Посланїй” анї “Снїв”, нїякого співаня тих революційних пісень: “Урра у бїй” або “Ой не гаразд Запорожці”. Лїпше отті: “*riękne, rzewne ruskie dumki*”, як “Ой поїхав пан Ревуха”, або “Чи я в лузі не калина була”, бо “*to najlepiej harmoniuje z melancholią ludu ruskiego*”. Хотїли навть викинути з програми відспіванє “Ще не вмерла Україна”, та на се ученики не згодили ся: по салї почали перебігати поодинокі запальні слова, пристрасні погляди та шепти. Ну і професори зміркували, що коли не дозволять добровільно, то будуть примушені вислухати тіє пісні помимо своєї заборони і тим лиш виставлять себе на сьміх, бо навть не зможуть учеників за те покарати; тож би вже була надто велика “*gorliwość w reńnieniu obowiazków*”. Далї назначено ще, в котрі днї і в котрій годинї будуть відбувати ся проби хорального співу, і професори казали розходитись.

От і потому почали ся ті проби, а перекиньчики не ходять і не ходять, а коли котрий запитав їх, чому? то як самї між собою Українці, звиняють ся браком часу, коли-ж між ними ще й який Поляк, тоді набирають дивної зухвалости і сьміють навть разом з Поляками клити собі з того всього.

Раз якось у Штефановїй клясі зняла ся про те бесїда, Штефан звернув ся до одного з своїх “приятелїв” і каже:

—Слухай, Корчак, а чому тебе вчора на пробї не було?

—Щож то? чи я маю перед тобою зі своїх справ реляції здавати?

—Не потребуєш зараз гнївати ся; я тебе зовсім спокійно питаю: чому не ходиш на проби? Прецінь у нас усїх доволї роботи, та як би так стали всї відтягати ся від усього, то гарне було би наше жите! А тобі-ж не буде стидно, як вечерок не

вдасть ся задля слабости хору, а в тому і ти будеш винен? Як вам здаєть ся, хлопці, як би назвати того і що варт такий, що від загальної справи для особистих інтересів відтягаєть ся? Що варт чоловік, що походячи з нації слабшої переходить до міцнійшої і ворожої?—І Штефанів голос поступенно підносив ся а очи дуже горіли.—Слухай, та-ж здаєть ся знаєш, чим для нас Шевченко, чим він для нас мужиків, а ти сам мужик цураєш ся його і за той час, щоб хоч що трохи причинити ся до звеличання дорогого імени, ти ходиш із тими паничками, що ненавидять усе що руське, тай забавляєш ся?

—Штефане!—сіпав його хтось за рукав—та дай спокій, не зачіпай біди.

Але Штефан не давав спокою і говорив далі.

—Ні, я вже тепер буду говорити всьо, бо йому то вже давно належало ся від мене; і йому, і тим усім перекинъчи-кам. Давнійше я старав ся просьбами, а коли ті не помагали, то клинами промовити до його розуму. Але те все на ніщо. А врешті нехай уже раз знає, що з такими як він не хочемо мати нічого до роботи і навіть їм руки не подавати-мемо.

—Ох, що-ж то за втрата буде?—сказав злобно сьміючись Корчак.

—Втрата чи не втрата, а ти від нині не сьмій називати ся Українцем, іди далі лизати лапи своїм паничкам, бо чесні Поляки та Жиди певно стануть по нашій стороні.

Ну, а Поляки та Жиди так притиснені до муру, очевидно майже всі стали по стороні Штефана і Корчак остав ся сам.

Але се було лише так, для людського ока, бо як тільки павза минула, видів Штефан, що деякі Поляки всьміхали ся до Корчака та казали:

—To widzisz druhu, nie gniewaj się; ty sam wiesz najlepiej, jak my cię kochamy, ale z tym Marczukiem musi człowiek trzymać się zasady: I Bogu świecę i dyabłu świeczkę.

Корчак добре відчував, що сі слова не оправдують їх поганого поступка супроти нього, та не винуватив їх, тільки Штефана, і в його серці загоріло бажане страшної пімсти.

Дні й ночі передумував, як би то так пімстити ся, щоби Штефана виставити в найгіршім сьвітлі. Що-ж? видумати яке тайне соціяльне товариство, або бунт против Поляків, се можна би, але се не була би така месть, про яку він мрив, бо вона не ослабила би поважання для Штефана ані у професорів, ані в учеників. Вона була би тільки доказом ще більшого само-відреченя Штефана для піднесеня духа Українців, а тим самим зробила би з нього героя, якого вправді вигнали-б і з тутешньої гімназії, та все таки поважали би.

Ні! то мала бути пімста така, що власне показали би Штефана яко брехуна і хвалька, і такого собі, зовсім зви-чайного легкодуха.

І працювала чесна Корчаківська головка, і випрацювала нарешті!

По тім, як Штефана засадили за “аферу” з перекиньчиками до карцеру на дванацять годин, почав Корчак от так часом приходити на проби співу, часом навіть голосно говорив, як то щире промовлене до серця і вітворене очий спасенно ділає на недосьвідного чоловіка. Далі розповідав декому, як то Марчук привів його до упам'ятаня, а властиво доказав йому, що перекиньчиків ніхто не шанує, та що кожен, хто бажає остати ся чесним, не стане по стороні перекиньчика, а в данім разі опускає його. І ще казав, що він Марчукови нескінчено вдячний і хотів би з ним поєднати ся, та се дарма, бо Марчук має до нього упереджене.

Отсе все доходило до уший Марчука і він сам наскрізь чесний, навіть не підозривав Корчака за ніякий підступ; думав, що то щира поправа, погодив ся з ним, а в душі радів, що до українського гуртка прибув іще один член.

Корчак почав навіть досить часто заходити на станицю Штефанову, щоб разом учитись. Штефан мешкав тепер у одного небогатого емеритованого урядника, що враз з жінкою та двома малими хлопчиками, внуками, утримував ся з того, що держав студентів на станції. Корчак скоро заприятелював ся і зі старими і з учениками і з хлопчиками. Один із них, Мись, то був собі такий живий, непосидючий, збиточний і страшенно розсіяний хлопчик: “збиточний забудько” звали його. От з ним Корчак дуже заприятелював ся, приносив часом цукорки, розмовляв, бавив ся. Словом, став його найліпшим товаришем.

Одного дня, якось у половині лютого, дістав директор гімназії анонімовий лист, що так і так: У вашій гімназії страшна деморалізація, майже всі ученики грають у карти, а коли не вірите, то пішліть яку довірену особу, або і самі підіть на станцію до Сичика; там знайдете в плащі котрогось хлопця “*corpus delicti*”, а на доказ, до чого дійшла хитрість тих ваших вихованків най послужить те, що карти носять у плащах в той спосіб, що розпорюють кишеню від плаща і карти зсувають ся аж на діл. Так їх кількох по кілька карт збирають на цілу талію, а все се в тій цілі, щоб їх ніхто ніяким сьвітом не міг вилапати.

Директор прочитавши таку вісточку не дуже втішив ся, бо раз, що в його гімназії такі непорядки, а другий, що між учениками, між такими молодими хлопцями, стільки рафінованої хитрости: та не довіряючи тому постановив сам піти переконати ся.

На станції у Сичика було гамірно та весело. Учуть ся хлопці, зійшло ся їх більше, бо у Сичика широка станція, а що найважнійше, нема “штубаків”. Далі—починають потроха дуріти—і бють ся, і співають, а так уже десь девята година, стукає хтось до дверей. Хлопці сьміють ся, кричать: “ходи

церемоніянте до компанії” — двері отвирають ся і на порозі стає — директор.

Хлопці троха змішали ся, бо дивно їм стало, чого він від них хоче? вони ж нічого незаконного не роблять, бо прецінь учити ся та читати, а часом посьпівати трохи, то хиба не гріх.

Директорови самому якось ніяково стало, так ті хлопці, що їх тут застав, не виглядали на шулерів, та ще таких підступних. Ну, він їх не любив, бо всі вони були “запалені Русини”, та над те ніякого иньшого гріха не було за ними. Але однако прибрав урядову міну і почав їм казати, що дійшло до його відомости, що вони страшно грають у карти, і навіть при собі в плащах носять їх.

Хлопці переглянулись тільки між собою, що отсе таке; та-ж їх тут усіх вязало товариське слово, що ніхто з них, доки ходять до школи, карт до рук не візьме, тож звідки таке підозріне як раз на них упало? тому то просили директора, нехай сам переконає ся, скільки в тім правди; ось тут наші плащі.

І пан директор один по другім обмацували ті плащі та оглядали і не могли нічого знайти. Почали вже побоюватись, що виставили ся на сьміх цілого міста, що вірять таким побрехенькам, кли в тім намацали в однім плащі щось твердого, щось такого нїби карту, — одну, другу, третю, п'яту — і заразом утішились і засмутились. Засувають руку в діраву кишеню, зувають аж на діл і виймають карти.

Czyj to płaszcz? — питають відтак сухим, урядовим тоном. Хлопці підходять один за другим, з дива ледви тямлять ся, а нарешті Штефан як би надломаним голосом каже: “мій”. Очи пана директора засьвітили ся.

— Ах, то ти такий реформатор! А вдає з себе правдивого героя, намовляє до самовідреченя, ганить колегів за найменший поганий учинок, а сам он який! Іще яка страшна фальш, який підступ, яке зіпсуте! Ну, ну, а се що? то карти навіть

значені? То ви, панку, ще й фалшиво граєте? Гарно! А тепер признавай ся, де твої спільники, кого більше втягнув ти в те гарне діло? О, він чоловік ідеї, реформатор, герой! ех, знаю я вас, ви “*hoeher strebende Menschen*”! Але щоби стільки фальші могло набратись у так молодого чоловіка, то навіть у моїй сивій голові не хоче змістити ся. І се ти, такий “добрий син”, виправив своєму батькови?!

Штефан слухав з лицем блідим мов стіна та з горючими очима сих важних слів і сказав:

—Пане директор, я слово чести даю, на найсвятійше клену ся, що я не розумію сього всього. То я, що ніколи в житю карт у руках не мав, мав би коли грати? Се мені в голові не містить ся.

—Ха, ха, ха, не містить ся в голові! Ну, та-ж диви ся, в доказ, ти-ж сам сказав, що се твій плащ, а я-ж із твого плаща виймив ті карти. Що-ж маєш на свою оборону?

—Хлопці дорогі,—звернув ся Штефан до товаришів,—може з вас котрий знає, що се, може pomoже відгадати сю страшну загадку?

Але товариші рівно перестрашені і здивовані, як і Штефан, упевняли лише пана директора, що то мусить бути чийсь збиток, або чиясь пімста, бо Штефан певно не грає, за се вони можуть ручити.

Та директор перервав:

—Признавай ся найліпше до всього отверто та покай ся щиро, то може ще вдасть ся що направити, а так то прощай ся, небоже, з тутешньою гімназією. То за багато на одного: і політика, і гра в карти, і ще така облуда, о, абсолютно за багато.

Штефан уже нічого не говорив, бо директор його оправдуваням не вірив; признавати-ж ся до річи, про яку найменшого поняття не мав, не міг і не хотів, хоч знав що се було би

може і вменшило ступінь його вини і кари, ніж таке “правдиво руське”, вперте обставанє при своїм.

І пан директор забрали карти та пішли до дому, полишаючи Штефана в крайній розпучі. Товариші пробували його розраджувати, потішали, що всьо розяснить ся, та Штефан видів, що і в їх серця закрав ся вже сумнів що до його чесности і се ще страшнійшою розпучкою стискало йому серце. У хаті, перед тим так веселій, мов би хто вмер, такий сум настав.

А Штефан убрав той нещасливий плац і пішов до дому. А дорогою тисячі розпучних думок аж до божевілля його доводили. Роздумував та розгадував, за що се? та що се? і дійшов до переконаня, що се певно якась месть, але за що? і хто? того не міг збагнути, хто би міг йому таку страшенну, таку злобну кривду вділати. Перебирав у думці всіх своїх “сердешніх”, але вони всі здавали ся йому і за глупими і за несьмілими на таку месть. Щоб таке придумати, треба було не дурної голови. Тут міг би бути один Корчак. Але знов як же можна було його про щось такого підозрівати? Коли б був хотів за що мстити ся, то був би се вперед учинив. А тепер він так покаяв ся, такий став иньший, такий щирий Українець і товариш. Ні! то не може бути! А хто-ж? а хто-ж питала думка і не знаходила відповіди, та спокою не давала.

А потому та страшна ніч! Що він у ній пережив—і вмирати буде, а незабуде її! Ні! для нього вже нема ратунку, йому вже не вірять!

Герой! реформатор!—ганьбить иньших, що на проби не ходять, а сам потайки грає в карти і фальшує! Так, йому вже ніхто не вірять! Він бачить, як батько страшно ридає і каже:
—А бодай же я був не діждав того.

Герой реформатор! Він бачить, як оті хлопці, для яких він був взірцем, яких він дорогою правди, цинічно сьміють ся і кажуть:

—Е, можемо грати! Він і фальшиво грав, а ми прецінь фальшиво не будемо!

Герой реформатор! А з його батька ціле село сьмієть ся, що таку собі потіхоньку викохав!

—Го, го, так му треба! Най би му сї було ни забагало тих миназїїв; не для хлопа наука! Хлоп як відірве сї від плуга та від сапи, то на пси зйде! То ни дурно кажут: Не дай Боже з хлопа пана! Вікохав си Андрій чічку, що чужі діти обгравала, віховав си паниччи!

Реформатор!—О Боже, Боже, Боже!

І він видїв бідну хатину і приспу. І видїв як він, тай Марія, тай Катруся сидять на нїй... І чув, як він розказує їм казку про щастє і що кожен чоловік стрітить те щастє. Кожен! і він стрітить! Герой, реформатор! О Боже, Боже—щастє і він!

А відтак був ранок,—він пішов до школи, та невдовзі вже всі знали, який він герой! Боже! ті усьмішки, ті ніби то співчутливі і жалібні слова—а в серці їдь!

А ті протоколи—і ті добрі ради:

—Покай ся, поки час, згадай про батька, що з послїднього тяг ся, аби тебе до школи посилати!

А відтак розійшла ся вість по містї, дійшла до уший тих родичів, що він учив їх синів—і знову ті ради і ті усьмішки.

А потому прийшов батько; (якась добра душа і йому про всьо донесла): як Штефан одного дня вернув із школи, то вже застав його; батько сидїв на лаві такий страшенно сумний, такий...

І не кричав на нього, не ганьбив, лише сльози котили ся йому з очий, а уста шептали:

—Штефанчику, на що-сь менї то зробив, на що-сь менї то вчинив? Синочку, за що?! Тай що ти тепер пічнеш, синку мій нещасливий?

А потім той стогін!

—Так ми треба старому, так ми треба! На щом ті від

скиби відривав, нащом ті відривав?! Не для хлопа наука, не для хлопа, не для хлопа!

А Штефан теж плакав, та не сльозами—за великий був його біль, аби його можна сльозами виплакати: він плакав цілою своєю істотою, плач його рвав, розпука серце стискала, та з очий ні одна сльоза не поплила. А він так молив батька, присягав ся на чім сьвіт стоїть, що він не винен, що то певно хтось із мести таке йому виробив; та хто, того він не знає.

Батько ніби дав переконатися, заспокоїв ся троха, та все таки повтаряв:

—Та воно однако таки на моє виходить, не для хлопа наука, не для хлопа.

А відтак пішов батько домів: гарну-ж він вістку до мами поніс, розрадував серце материнське!

А далі—приговор:

—Коли добровільно до всього признасть ся, то позволять йому скінчити в сій гімназії шесту клясу, відсидіти 16 годин (заплатити 20 рунських) і ходити на другий рік тут до школи. Коли-ж обстає при своїм, то сей рік, з огляду на бідноту батька, позволяють йому ще тут перебути, та по вакаціях не має тут що робити. Сей приговор такий легкий тільки тому, що всі ученики зізнали, що його при грі ніхто не видів, отже як догадують ся, мусів він грати десь по кнайпах “в поряднім товаристві”. Та що сього дійти не можна, отже з огляду на те, що він не деморалізував иньших учеників, засуджуєть ся на таку легку кару.

V.

На дворі була чудова провесна. Подекуди стояв ще сніг, та місцями, де вже просхло, добувалась із землі зелена, молоденька, ніжна травиця. Штефан вертав із школи. Мов ходячий труп виглядав тепер, так його з'їла страшна жура. Сонце так ясно сяло, воробці цвірінькали, дорогою плила з леду та

снігу стоплена, брудна вода. І сонце відбивало ся в ній і скрашало навіть і ту брудну калюжу. А небо було таке сине та чисте! А в Штефановім серці такий був сум і розпука! Він рад би відси летіти далеко, далеко; втопитись або вбитись, скінчити з собою, не бути—було його єдиним бажанем. Але ні! умерти безчесним!? Ні! то мусить вияснити ся! Як єсть Бог, як єсть справедливість, то вияснить ся!

В малім городци перед його станцією вже також починала зеленіти ся трава і малий Мись повиносив свої забавки та укладав їх на муріжку. Укладав і свої образочки. Надійшов Штефан, став і дивив ся. Дивив ся, говорив з хлопчиком, мабуть пригадував собі ті щасливі хвилі, коли то і він міг ще так весело та безжурно сьміяти ся, лише що він ніколи не мав таких гарних образочків. О, отсей більший від усіх—що то? що то? чого Штефан так збілів і немов заточив ся—що то? який гарний, дзвінкий хлопець!

—Миську, ти звідки маєш той образок?

—Хтось мені дав! Згадайте—і малий збиточник сьмішно скривив ся.

—Що? ні? той пан, що ти так його любиш, той такий гарний, рум'яний пан Корчак? А може той чорний Сичик, а може Глицький?

—А що дасьте, як скажу хто?

—Куплю коника.

—Направду?

—Направду.

—Ну, то він, Корчак, і він мені ще багато таких дав, та не скажу де тамті, бо не можна.

Та Штефанови було досить. Схопив карту, вбіг до своєї кінмати, впав мов знесилений на ліжку і перший раз заридав, в безладю викидаючи слова:

—Боже, дякую Тобі Господи, добрий, дякую, дякую.

А відтак, як угамував ся трохи, пішов знов до міста.

Дорогою забіг до Сичика і просив його йти з собою до Корчака. Пішли.

Корчак трохи здивувався відвідинами в сій порі, та то нічого, бо всяко буває між колеґами.

Штефан приступив до нього, витяг “образець” і каже:

— Диви-но, Корчак, який я маю гарний образочок. Справді! Який то незрівняний дотеп—розпороти чужу кишеньку та казати дитині насипати туди таких образочків. Справді, се незрівняний збиток.

Сичик уже покмітив, до чого воно йде і з дива аж занімів.

А Корчак то блід, то червонів. Хотів відперти ся всього, оправдувався, навіть кричав та злостився, але Штефан твердим голосом почав говорити:

— Се була невольна пімста. Та біда, товаришу, що не дуже мудро обдумане. Коли захотілось тобі втягнути мене в таку біду, було пождати, поки Мись вкине всі карти, то тоді може ніколи не булаб вийшла правда на верх. Або знов було знайти когось такого, щоб міг посвідчити, що я граю в карти. Но, розуміється, що мені не хотіли вірити, що я не грав, кинули навіть підозрінє, що я грав по кнайпах та норах, та єдиним доказом на те, що я грав, були карти знайдені в мойому плаци. Коли оце я знаходжу таку-ж саміську карту, так само значену і довідую ся, що її дістав Мись від пана Корчака! То значить, що пан Корчак казали йому розпороти мою кишеньку і повкидати в неї карти. Ти можеш казати, що ні, що то лише малий щось плете. Але оправдати ся тобі не вдасть, бо чому-ж малий не сказав на кого иньшого, лиш на тебе? О так! тепер я розумію добре, куди то йшла та твоя поправа, та твоє каянє! І скажи: за що ти мені се зробив? Ти відповіши, що я тобі докучав, що мішав ся в несвої річи. Але слухай: ти зраджував нашу справу, ти помагав міцнійшим против слабших, а я того не міг стерпіти. Ну, ти пімстив ся на мині, а тепер най буде так: коли ти будеш відпирати ся

сього вчинку, то копаєш яму сам під собою, бо-ж знаєш, що докази проти тебе, і ще друге: що на се, що ти граєш фальшиво в карти, такі є свідки. Та послухай: наколи ти присягнеш мені, що все будеш іти лише з нашим інтересом, що ніколи не зрадиш народньої справи, то я тобі всьо прощаю, не буду з того робити вжитку, лише піди, склич нашу громаду та зніми з мене ту нечесть, поверни знов довіре товаришів, і я готов іти з сеї гімназії тай шукати щастя в чужій, та як мені се присудив збір учительський. Я беру матеріальну кару, звільни-ж мене бодай з моральної. Ну, вибирай.

Підчас сеї мови Корчак страшно мішав ся на лиці. Врешті, коли зрозумів цілу шляхотність Штефанової бесіди, те його самовідреченє лише длятого, що йому здавало ся, що буде міг зискати ще одного робітника на народній ниві, то не знав де діти ся із стиду, видячи таку перевагу противника над собою.

Штефан видів боротьбу, що точила ся в нїм.

—Товаришу,—сказав—вибери послїдне. Скинь уже раз із себе ту лож, скинь те підхлїбство висшим. Ти-ж знаєш, які вони, ті твої приятелі панички. Ти видїв, як відступили тебе в даній хвилі. Я знаю: ти знайдеш у них і ласки і гроші, але поважання—ніколи. А в своїх знайдеш його, коли лише щиро покаєш ся. Ніколи не за пізно на каєнє, ніколи не за пізно вернути до праці для народу.

Сичик усьміхнув ся і сказав:

—О, ти повинен бути або ксьондзом або адвокатом, так гарно вмєш проповідати.

Та Штефан говорив своє далі.

—Я признаю ся, що я може за остро тобі докучав, що не брав на увагу того, що не у кожного відважне серце, що врешті нам дарма бути відважними, коли у нас пливе кров сто поколїнь битих панською нагайкою. Та я хотїв власне, щоб та боязнь від нас за гори та ліси втїкла і тому може часом переборщив троха:

Сичик знову сьміяв ся:

—Ану, що ти ще почнеш плакати, тай скажеш, що ти всьому винен. Ану, будемо видіти. Ти повинен би брати покутну верету, посипати голову попелом, ходити від села до села, проповідувати покуту, жити наче сьвятий та ще вигадувати на себе якісь гріхи.

А в Корчаковій душі йшла страшна боротьба. Бо він не був з ґрунту злим хлопцем, лишень власне йому бракувало відваги бороти ся з міцнійшими, а ще до того була й боязнь бороти ся з ними. Та він уже не раз, не два переконав ся про те, як платять йому ті приятелі за його понижене та рабство і навіть його ребяча кров бунтувала ся против того. Та він не хотів їх покинути, бо тим признав би слушність Штефанови, а на нього був лихий і конче хотів на нїм пімстити ся. Та тепер для нього вже не було виходу: вістре ножа змірене в груди иньшого, звернуло ся проти нього само. Його поганий поступок викрив ся, а врешті і моральна перевага противника була так велика, що він попросту стидав ся своєї малодушности. Видів себе безсилим у борбі з Штефаном, якого великодушність поборола його, і він постановив, коли й узнати себе побідженим, то принаймі свій підлий поступок закінчити чесно. Мнучи нервово карту в руках говорив перериваним голосом:

—Так, признаю ся до всього. То я все вистроїв. Признаю ся до того і каю ся. Ти правду кажеш, що ті наші “опікуни”... вони мене гласкають, та не шанують і не будуть ніколи шанувати перекинчика. О, вони страшні, як вони омотують свою жертву ласками, усьмішками, а так легковажать! Вони безгранично підступні, хитрі, а часто навіть підлі. Самі вціпили нам у кров та кість ту служальність, не дали нам розвинути ся, не дають і тепер дихати, а так уміють використувати наші слабі сторони, так уміють лестити ся і так легковажать! А тепер я вже йду; прирікаю тобі з глибоки душі, що

покаю ся і сповню все, що мені наказує обов'язок.

Подали собі всі три руки і вийшли. Корчак попрямував до директора. Оповів про все, до всього признав ся і просив лише о сьвідоцтво відходу (бо не хотів довше в сій гімназії оставати) та о дозвіл прилюдного оправдання Штефана. Директор прирік дати сьвідоцтво відходу, розумієть ся, з нотою обичаїв як найгіршою, та на послідне жаданє не дозволив, підозріваючи в цілій афері “rusińska intryge”.

Ще сього самого дня знали всі Українці про цілу справу і не знали з чого більше тішити ся: чи з увільнення Штефана від кари, чи з навернення Корчака. Але властиво увільненє Штефана від кари з боку “висших” не було цілковите: вправді міг оставати в сій гімназії, та за політику таки присудили йому наганні обичаї а тим самим і чесне 20 ринських. Та що було робити!

А Корчак вскорі по сїм поїхав до иньшого міста шукати собі долі; ані Штефан ані товариші не могли довідати ся, що з ним потім стало ся.

VI.

І знов скінчив ся рік. Були літні, свобідні вакації, які Штефан перебув як звичайно—два перші тижні дома, а далі на лекції у одного священника. Мусів собі дещо заробити, бо батько чим раз більше знемагав, то й мусів Штефан часом ринський-два і до дому дати.

А потому знов почала ся шкільна наука.

Біганє по лекціях, дома наука часто в нетопленій хаті, в школі насмійки та шпильки професорів, котрим він став ще більше ненависним від своєї афери з Борчаком, і такі инші приємности студентського житя. Та все те зносив Штефан відважно; він мав уже лиш два роки до осягнення своєї мети—лише два роки до зданя матури, а відтак буде міг цілий свій час посвятити на студії своєї рідної історії, та буде міг

приготовляти ся до звання вчительського, бо як він казав: доки в нас не буде своїх шкіл, а в них патріотичних учителів, що виховували-б нашу інтелігенцію, доти не буде в нас добра.

Зима. На дворі мороз та вітер, у хаті також зимно, а Штефан сидить при малій лямпині і вчить ся. Ноги від зимна зледоватіли, руки здеревніли, тіло переймає дрозж. Він знімає з клинка плащ, накидає на себе і далі вчить ся та читає. Або і без плаща пересидить десь далеко поза північ. Тіло здеревніло, та серце живо беть ся, а голова аж горить.

—То все пуге, все байка; то так любо читати. Те місце таке чудове в Дон Карльосі:

Позволь мені ридать, гіркії сльози лити,
Єдиний друже! Не маю нікого, ах нікого!
На тій великій, широкій землі нема нікого!
І як велике царство батька мого
І як далеко скорії вітрила
Срібну іспанську флоту хвилями несуть,—
Нема такого місця, сторони такої,
Де б міг я плакати — крім твоєї груди.
Друже єдиний, я сльозами молю,
На найсвятійше тебе закликаю:
Не відганяй мене із місця того.

—Та ні! воно в перекладі не виходить так гарно, як в устах королівського сина! Він бідняга так бажає любови,

—Як повна глибокого трагізму та скарга на самотність в устах королівського сина! Він бідняга так бажає любови, приязни, а всюди знаходить лише переслідуване та ненависть, кождий його крок слідають, власний батько ненавидить його.

—О, який-же я щасливий при всій своїй бідності, що маю де серце огріти, що маю таких любих родичів. Чи зможу я коли віддячити ся їм за те, що віддали мене до школи, що

дали пізнати стілько гарного, що дали змогу познайомити ся з творами духа такого Шіллера.

От таке снувало ся в Штефановій голові при читаню, і був би нераз і до раня читав, та ба! завтра треба йти до школи, треба мати голову на карку і сили до бігання по лекціях. Він клав ся спати і засипляв твердим, молодим сном.

Але щось з дому довго ніхто не приходив. Шо то такого? Ні пишуть, ні приходять,—чи би не дай Боже яке нещасте? Коби лише скорше до суботи, то мусить навідати ся. Піде сам, хоч як не має часу.

Приходить субота. Штефан увільнив ся на неділю від екзорти, і таки ще в суботу йде дому. На крилах гонить, туга жене, якесь сумне прочуте лиха.

Приходить. Уже темний вечір. В печи горить огонь, на припічку блимає каганець. У хаті несвітський сум. Мати сидить на припічку коло каганця, пряде кужіль тай утирає тихі сльози. Андрійко сидить мамі в ногах тай щось пипляє у книжці, мала п'ятилітна Доцька спить, а Катря вишиває вставки, що пишні та красні, усїлякими взорами та волічками, лише не собі, а якійсь богачці.

Входить Штефан у хату, каже “Добрий вечір”, витає ся з мамою та сестрою і дивить ся за батьком.

—Де дедик, мамко? (він усе ще каже дедик, не може відвикнути).

—Спить, синку, на печи. Тихонько, от боле що уснув. Ой змучив-же сї він тай змучив через оцих дві неділи.

—То що такого? Дедик слабі?

—Ой, слабий синку тай нидужий. Вже оце другий тиждень як горить. Вже сї і на смерть віспідавав. Добре, щос прийшов, бо все ті згадує.

—А чому-ж ви мамко не дали менї знати?

—Бо тато не хоче; хотїв би ті уздріти, але ни хотїв аби

за тобов посилати. Кажє: най сї вчит, він і без того має доста клопоту на свої голові.

—Ну, то я хоть тепер беру у сусіда коня тай воза, тай їду по дохтора. Чей Бог дасть, виратує.

Вона гірко розсьміяла ся.

—Поїдеш по дохтора! От, якбис мав де який крейцір, то дай, аби було чим за похорон заплатити, але ни за дохторами їздити! Ой, ни на нашу то кишеню нараз за пописану цидулку тай за флєцину медецинів десїть срібних увалити. Тай таки й тато сам не хоче. Тай що му вже дохтор поможе? Були коло него вже і Прокопиха і Майрун, були, ни бїй сї, ратувалам чим моглам, ни жалувалам їм за лїк і послїдну мисчину муки дати, бо то свїй, прийме шо є, али як найвисшїй дохтор скаже: уже тобі конєц, то нима шо куда крутити. Ни нам правувати сї з Богом.

Хорїй пробудив ся від розмови, що з лєдвї чутного шепоту переходила в чим раз голоснїшу скаргу.

—Стара, ти з ким говориш?

—Таже Штефан прийшов.

—А най-же над тобов нїколи ласка Божа не загасне, що-с прийшов. Ходи-ж синку д' минї.

Штефан вилїз на припїчок, уклєк на нїм тай став слухати, що батько казав.

—Ади синку, умираю. Тай ми посьлїдна жура була, що тї не виджу. Ой синку, гору-с ми з плечий знєв, най ти Бог заплатит.

Штефан плакав великими, нечутними сльозами.

—А ни плач синку; такий вже час прийшов, тай мус умирати. Синку, гору-с ми з плечий знєв, здойми ще й камїнь. Тежкий той камїнь. А диви, четверо їх лишєю на оту хатчину, тай той Антось аж рве сї до книжки, та нима відки. Ади, дївки пїдуть у службу, а до Марїї уже хоче якис приставати, також коваль, на кузню хоче йти. Не дуже він богач, але хоче

її, а она його, тай може мут якос тручети біду навперед себе. Але отой Антось, то також якес удало сї таке марне та біле, а таке охотне до книжки, що ей де! То поможи ти їму де якого кавалок хліба добити сї, чи вже у школі, чи де у лекшим ремеслі,—не покинь його, тай маму не покинь. Ади синку, ни гнівай сї, що ти так голову обтежую, але ти одна моя надія, один поратунок. Обіцей менї синку, що їх не покинеш; старій не богато треба, от лижку страви, але хлопець? Він тепер ще тут до школи ходить, але відтак... Обіцей менї—просив, аж молив слабим голосом Андрій.

—Обіцею вам дедику, присегаю сї.

—Декую ти синку тай прощей нї і раз, і другий, і третий. Ходи Юстинко тай ви дівчета, тай прощейти нї також, докім ще при памети. Тай Марії перекажіт, що ї благословлю тай прощєю. А Штефана слухайте як мене самого, він вам тепер і ред і поредок і дедьо.

І всі прощали батька і глухо заводили. Лишень Марії не було; десь може на морозі чуже шмате жмикала, або корови доїла сарака.

А Андрій вичерпаний розмовою з сином тай прощанем попав знов в безпамятну горячку.

У печи погасло, лише каганець блимав, мама з доньками заводила, Штефан із страшного болю минав ся, а Андрій час від часу викидав поодинокі слова.

—Нї, я не пес—ви не маєте права. Ой, ой, ой, ратуйте! Сій син фальшівник? брешете! Си-но-ноньку, не покинь їх слабих.

Потім здавало ся, що вснув і в хатї всьо стихло, а по годинї Андрій був зимний труп.

Гей не дай Боже, який туск у хату вступив, гей не дай Боже! А то треба було мерця спорядити, побігти до паламаря за подзвінне, а їх хата на краю села, тай ще до того не дуже їх і сусіди навиділи, бо Андрій небіщик був і зайшлий, і

якийсь таки інший від усіх них. Тай треба було самим мерця нарядити; хто-ж тепер піде деяких людей шукати, тай таки чи прийде тепер хто у такий мороз тільки сьвіт? А завтра неділя, знов те саме, тай гріх таки, як тіло застигне, збиткувати його.

І мати з сином сами вбирали батька; у білу сорочку, у сині гачі, у білий, писаний кштар, у чорний сардак. Здало би ся тото в хаті, але він уже більше нічого від них не потребує, то най лежить як газда, бо собі на то заслужив. А відтак, як уже його файно вбрали тай спорядили та на лавици уклали і руки мов до Оченашу зложили, пішов Штефан, хоч уже була темна нічка, до паламаря тай до дяка, аби дозволили взяти хрест тай сьвітло. До в'гомостя, годити ся за похорон, мав іти аж завтра, бо нині було вже за пізно.

Десь уже коло опівночи приніс Штефан сьвітло тай хрест, а дяк прийшов перечитати псалтирю.

Сьвітло горіло, мама з доньками заводили, Антось плакав, дяк монотонним голосом читав псалми, а Штефан каменів з болю тай роздумував, відки взяти гроший на похорон.

А завтра була неділя. Так сонце ясно сьвітило, а сьніг так блищав та горів під його промінем, іскрами-самоцьвітом сипав. Довгою дорогою йшли люди до церкви. Такі вивбрані та вичесані, що Боже! Дехто мусів переходити толокою, тай минати Андрієву хату і мимоволі вступав у ню зваблений сьвітлом сьвічок, що горіли в ній. Знак, що був мерлець—годить ся послідний “Оченаш” за мертву душеньку виговорити тай удовицю з дітьми потішити.

—Та не плачте, Юстинко! Пан Біг добрий, не опустить сиріт, тай добрі люди ни опустьє. Тай ваш син уже таки, дай му Боже, пановане, адіт який підкохав сї,—не даст вам загинути.

Але Юстина далі заводила:

—На кого-с ні покинув, господарику мій, з діточками маленькими? на кого? Світив-їс нам гей то сонічко, грів-їс нас, тай зайшов-сі гей то сонічко, у хмари-с зайшов, тай ні звідки порадоньки ні поратуночку не маєм.

А сі материнські слова розпаленим оловом капали на синову душу, випікали в ній знаки, що ніколи не мали гоїтись. А сі слова чорною розпукою вбивали ся в мозок, вливали ся у кров, гадюкою неситою пили кров із серця.

—Ой ні звідки поратунку, ні звідки. Ой Боже, Боже, Боже!

І Штефан приступив до матери, тай лагідними словами старав ся успокоїти її страшний біль.

—Не плачте мамко, таже я у вас уже великий, не дам вам загинути. Тажем дедикови присяг, що вас не покину, тай най мене так Бог опустить як бим вас опустив. Не плачте мамко, бо ще розболите сі, тай що тогди буде з Антосем тай з Доцьков? Хто їх дізрит, допантрує? Не плачте.

Він отсе говорив, бо так йому казало говорити серце і обовязок. Але що діяло ся в його душі, яка там страшна розпука, який жаль панував, того ніхто не видів, ні не догадував ся. Бо де він не повернув ся, усе чув той слабій, молячий батьків голос: “Не покинь їх слабих”. Він присяг що не покине, і Бог видить, яка щира була та присяга. Але як її виповнити? Він сам ледви має що їсти та в що вбрати ся, але нехай він не їстиме, неспатиме, аби лише вони не мліли з голоду, аби мати так страшно не ридала, аби батькова душа мала супокій.

А відтак знов зачинав думати, на що батько вмер, і чому він, Штефан, такий нещасливий, що навіть не може жалувати лише за батьком, за тим батьком, що був такий добрий, такий лагідний, а такий нещасливий. За тим батьком, що собі від від уст відоймав, а давав дітям, а давав йому. Бо той його жаль страшний, а Штефан те добре відчував, що той жаль то не

лише за тим, що батька вже нема, що він ніколи вже до нього не заговорить, не усміхне ся, не розрадить, не скаже: “Ой сінку, ти ще не одно перейдеш, нім вівчиш сі, але учи сі синку, бо наука то така річ, що за ню варт усе перетерпіти”,— що той жаль і тому, що на його, ще молоді плечі впав тягар утримувати, помагати родині. Та скоро приходила думка:

—І ти можеш ще називати се тягарем! А для твого батька не було тягарем давати тебе до школи, відіймати меньшим дітям хліб від уст, а посилати тобі? А для твого батька не було тягарем слухати, як люди з нього глузують та й кажуть: “То ще раз дурний! свою сласну кров против себе струнчить, свою власну кість против себе направляє. Він гадає може, що му сі син віддечить, що му лижку страви на старість заповнить. Дурний, дурний! Ой не буде пан з роду-віку з хлопами стояти, ой відцурає сі власний син тата”. Се не було батькови тягарем таке слухати?! Бо хоч він сьому перечив, хоч казав, що його Штефан добрий що не відцурає ся рук, що його виростили та випестили—чи мав він ту певність? Не мав! І се все не було йому тягарем?

—Я поганий самолюб,—казав Штефан до себе і тоді присягав в душі, що радше вмере, ніж зломить присягу дану батькови, радше сконає. Як би він її не дотримав, то його поступок кликав би до неба о пімсту, то його вчинок кликав би о месть усіх отих нещасливих хліборобів. Бо вони не мали ні кришки довіря до панів, до науки, а лише наука, лиш одна вона могла їх двигнути із страшного занепаду, в якім вони були. Та вони не мали довіря до неї, бо виділи, що всі оті їх сини, та кров їх крови відвертали ся відтак від них, ставали їх найгіршими ворогами, сто раз гіршими від тих таки панів з панів. І Штефан постановляв в душі стовнити обіт даний батькови, хоч би се прийшло окупити житєм, щоби лише не відобрати ще більше надії на ліпшу, красшу долю у тих нещасливих.

І отті роздумування троха успокоїли його. Він ще раз поклякнув коло батька, зговорив молитву, поцілував студені батьківські руки тай пішов у село годити ся за похорон тай роздобути відки гроший на нього.

Хотів позичити з п'ятнадцять ринських, бо треба і за похорон і грабареві, і на трумну, і на трактament (обід) посмертний,—без того-ж не можна—бо в селі назвали-б його (Штефана) лотром, кальвіном, а мамі не дали би спокійно і дороги перейти. Але де тут їх узяти? аж стільки гроший! У кого позичити?

Пішов до учителя. Та тут була така біда, що Штефан на силу зважив ся просити о позичене йому п'яти ринських на кілька день, до першого, заким відбере за лекції або може дістане і стипендію, о котру подав ся.

Учитель позичив, просив лише конечно о скорі віддані "бо ви-ж знаєте, які достатки народнього вчителя".

В надії, що за похорон дозволить священик аж пізнійше собі заплатити, пішов Штефан на приходство. Священик лише що прийшов із церкви і був в досить лихим гуморі, бо страшенно хотів їсти. Довідавши ся в яким інтересі прийшов до нього Штефан, почав йому насамперед докоряти, чому ніколи не зайде і "то дуже не гарно аж тоді приходити до свого отця духовного, як хто умре". Все те говорив дуже протекціональним тоном і мішаниною польського, руського і церковного, що разом мало давати "русской язык". Штефанови хоч було не до сьміху, таки стало сьмішно з тої "русской бесіди отця".

Отець добродій, здаєть ся, завважили се і воно не дуже добре настроїло їх для Штефана. Вони зачали розпитувати, як Штефанови йде в школі, казали, що дуже добре, бо вони чули, що він у великих ласках у професорів, що має дуже добрі лекції, часом дістає нагороди, так що собі вже дещо і на далі призбирав. На перечені Штефана сьому, вони знов

ласкавенько усміхнули ся, та казали, що то-ж нічо злого, “лишень коби при тім не забувать на прадідную мову і церков, та не належать до Українцоф, тих ляцких запроданьцов”. Далі казали, що за похорон возьмуть вісім ринських, але за те муть ховати в службі. Усе се говорили поволи, розважно, і помимо солодкої усмішки, що безпереривно гостила на їх лиця, видно було, що сі слова мали Штефанови докучити. Та все те плыло з їх уст так уміло і так гладенько, що Штефан не знав, чи се насміхи чи правда і не міг ні сперечатись, ні противитись їм. Сказав отже лише, що все добре, лишив пять ринських задатку, казав, що йде розстарати ще решту і просить, аби завтра рано о осьмій годині зачинати похорони. Атец ласкавенько і з'їдливо усміхнули ся, пригадили, аби не забув принести решту, “бо Богови на кредит не служить ся, а вам треба переблагати Бога, бо і ви не мало причинили ся до батькової смерти своєю політикою в школі”—і Штефан пішов.

Які-ж гіркі були його думки, як він вертав з приходства! Він отсього “отца” не знав, бо той ино-що сього року прийшов до сього села, та за те атец його знали яко заклятого “Українца”, а тим самим безвірного, радикала, полякофіла і т. д. А ще до того Штефан не прийшов поздоровити їх преподобіє, коли приїздив на сьвята, і тим самим страшно образив їх достойність. І їх преподобіє лишень шукали “удобности”, щоб докучити Штефанови.

Удобність знайшла ся, і атец не жалували слів: назвали Штефана і взяточником, ніби не впрост, але от так: вас люблять професори, маєте нагороди і т. д.—се-ж до того зміряло! Сказали, що Штефан причинив ся до смерти батька і ще дещо приємного—ну, звісно-ж, сповнили обовязок отця духовного, потішили та порадували сумного і прибитого. Спасибіг їм!

Натуральна річ, що по сій розмові щезла в Штефана надія, що піп зажде з заплаатою, і тому мусів він ще нині йти до

міста, щоб розстарати гроший на решту похорону, бо тут не було вже де позичити, хиба ще у Жида, тай то хто зна, чи був би позичив.

Штефан повернув ще до дому сказати, що йде в місто, і пішов. Дорогою ступив до сільського майстра замовити домовину, і далі гнав до міста, бо вже була далі друга з полудня, а він мав ще добрі три милі ходу.

Ішов він тай думав над тим, яке сумне жите мав його батько від коліски аж до гробу, думав, як у тих рідних селах бідно тай темно, думав, який той піп безсердечний і з'їдливий. “Ви причинили ся до смерти батька! Вас люблять професори, масте наскладані гроші за лекції та нагороди”.

—Аби й ти стілько мав, та аби й тебе так любили!

Але що-ж! як хоче говорити, то що він порадить! Дарма: сильні все гнетуть слабих, богачі бідних! Та треба їх мати, хоч би з під землі, а батькови справити людський похорон. Врешті воно не так для батька, як для матери. Все їй сироті лекше буде, як її газду поховають як належить ся, а не як жебрака.

Прийшовши до міста на свою станцію, спакував “іберцігер”, два томи “Шіллера” і годинник тай пішов заставити. За годинник та “іберцігер” дістав вісім ринських, та “Шіллера” Жид в застав не хотів, “бо то не його гандель”, і Штефан мусів Шіллера продати в книгарни. Гірко було розставати ся раз на все з тим другом, та не було ради. Тими грішми хотів він осушити материнські сльози. Вже аж на другий день ранком вернув назад до дому і провів його і слідоучу ніч знов коло батька, бо заснути було несила.

А на другий день рано приніс столяр домовину, прийшло брацтво з корогвами, прийшов піп і дяк; відтак зложили тіло в домовину тай понесли до церкви. А звідти несли на цвинтар, спустили у глибокий гріб і розлучили Андрія з його коханими на довго, на довго.

З похорону йшли люди одні до дому, другі на “обід” до Андрїїхи, тай дорогою ріжно поговорювали.

Йшли два ґазди тай балакали.

—Ну, нима шо казати, файний похорон справив Штефан своему татови, ни жьиль шо сі Андрій з остатного тег, а до школи го посилав.

—Га, таже добре, що хоть го файно поховав, як го у грїб угнав. Шо то, уважєсте, дес казали, що Штефан у один час лайдакував, у якіс карти ци у яку віру грав, тай уже го мали із школи віганети, тай так сі тим Андрій заїв, що Господи.

—Ей говоріт; от пусте плиничьи, а я вам скажу, що ми сі видит, що отот Штефан почтива дитина. Адїт, за усечену сі постарав сам, мама і за нічо ни знала. А за оті карти то я знов чув, що то якис лиш таке на Штефана набрехав, а потому сі усе вікрило тай ясне стало, шо Штефан чистий гей слеза. Ей уже! ни через него Андрій пішов землю гризти; таке мало єго бути, тай як той чьис прийде, тай авус—нима сі з ким правувати. А ше тот Андрій бідував та гарував, та бідував раз! Але годний був чоловік, ой годний, а то ми таки усев громадов ни любилим єго, ой тай ми ни трохим прислужили сі, що пішов землю гризти. А тому не то було варт дати, ни такий пошньївок.

—Отосьте сі куме обрали за Андрієвого адуката! Шо то годний! Таже ніби я на него ніц злого не кажу, бо на вмерлого ни годит сі нічо зле говорити, але най з Богом спочиває, таки небіщик був як то кажут “ні до Бога, ні до людей!” Ше як був май молодчий, то чесом бувало заговорит до чоловіка, але то также рідко. А навіть як чьисом упивав сі, то ни по людски, ни у товаристві, але отак сам сьїде, тай як уже пе, то здає сі, шо він хоче сі до непамети заллєти, а усе сі чинит шо устидає сі тай так борзо тікає. Таже як хочеш сам пити, то озми собі горівки до дому, али ни пий у коршмі, людьим на

оскому, тай христїнина навіть наперстком горівки ни почи-стуй.

—Ей говорїт; добре му вже мусїла та біда докучити, як упивав сї, тай ни для забави то робив. Він чи такий був чоловік, устидав сї того, хто сї чьисом запивав. Али то як туск христїнина обїймає, то мус го чимось заллети. Ой ни легке він мав житє, ни легке.

—А, бо то уважьїєте, то усе так тим мудрагелям. Я все своє кажу: от тїш сї тим шо маєш, біршого ни забагай, ни будь дуже мудрим, бо то твоя хлопська долї: роби тай жий, а далї нічо. То ни нашого розуму треба, аби новї порьїдки заводити!

—Ей куме, куме, таже добре вам оце казати, як у вас повно і в стодолї і в коморі, та як вам сї усе село кланяє, босьте богач. А то уважьїєте, він шо тими двома руками заробив, тай то мав; тай як ни мав думати, де би то, звідки би хлїба узвити? Бідний був тай гордий, ни любив нікого за нічо просити, тай го ни любили. Ой тьязько му було жити тай мусїв якос свого сина трохи до сьвіта пхати, гадав, шо чей буде хоть синовї лїпше.

—Повно у стодолї тай у коморі, богач! Ну, а хто-ж ми оце заробив, як не я самий? Ой робивем як чорний вїл, тай доробивем сї. Ой ни раз ми сї тьязько прийшло, ни раз треба було плечі зігнути, але то наше хлопське таке: туди сї гни, куди тї нагинают. А Андрїй був мудрагель, а то був зуфалий та фудульний, тай тимой був бідний. А ще потому оттого хлопчицьи у школу посилав, тай остатну дранку заставев, аби го далї пхати. То ми раз дурний: він умер перед чьисом, а синок віправив му похорон, тай тїлько го й видко. Шмигне у то місто, тай певно шо вже сї і ніколи ни покаже у село. Бо ніби до кого? Знає, шо з мами вже нічо не відре, бо ни знаю чи сї ще там яка дранчина ціла лишила. Ой заробив сї старий, файно вівінував дївки тай файний тестамент зро-

бив жінці. Але за то синок буде великий пан, тай буде файно обдирати тих, чиїм хлібом віхований, тай навіть сі у той бік бірше ни подивит, де деді похований. А ну мете видіти. Ой ни дурний би я свого Василя у школи давати, хоть професор радит, тай було би зачого.

—Ну, куме, ану стрібуйте! А я свого даю, все му може ме лекше йти хоть колис, як мині. Ой тежка стала земля, тай помаліло її, тежко з неї хліб їсти. А навукa, кажут, шо вже певна. А я чомус ни бою сі, шо мій син ни буде мене шьинувати як буде вучений. А як має ни шинувати, то і ни вучений ни буде. Ану, згадаєте мое слово, шо цей Штефан добра дитина, тай то нїц, шо паном буде. Ану, мете видіти, шо він буде помагати своєму родови, хоть і паном буде, шо не відцурає сі єго. Адіт, як він коло мами упадає та просит, аби ни журила сі. Годний панич!

—Ну, ну, ви вже єго і поважыште! Панич! Ну, дай Боже, аби сі так стало як ви кажите. Найко ше цей рік Василь сидит дома. Му видіти, ци Штефан буде і далі такий щирий для своєї мами; як буде, то може ше зважу сі і свого хлопця дати до школи. Може й “пан” може бути чоловіком. Але шос ми сі не здає.

От такі розмови чули ся дорогою, що вела з цвинтара в село. Одні боронили Штефана та надіяли ся, що з нього щось великого та доброго виросте, а другі сьміяли ся з тих надій. Кількож то десятків їх дітей пішло вже “у тот панцький сьвіт” шукати щастя-долі, і кілько-ж то з них знаходили те “панцьке щастє”, а цурали ся роду, з котрого вийшли, та стидали ся його! Кілько-ж то робучих рук відпадало від земляньки сьвятої, від отих розлогих, чудових піль, ішло в світ і вертало гнобителями для тих, що з останнього тягли ся, аби їм дати добру долю! Тяжко їм було вірити в те, чоґо стількі роки сподівали ся, та воно все їх заводило, ніколи не з’являлось, не справджувало ся.

VII.

Гей, гей, які-ж то гіркі та тужні години настали для Штефана, гей, які-ж гіркі! Треба було працювати від раннього ранку до пізної ночі, геть поза опівніч, немов той віл у ярмі. Треба було змінити станцію, наняти її десь на далекім передмістю, та знов бути на своєму харчи. Лишень що тепер не возили йому з дому, а він сам мусів за все старати ся.

Звичайно перебував ранок у школі, а ціле пополудне на лекціях, так що часто в полудне і не заходив на свою станцію. Та він мусів собі се так урядити, бо за станцію платив лише пять срібних і за те мав ще й снідане (склянку гербати і кавалок хліба) і таку саму вечерю, а на обід (коли було за що) то забігав до одної знайомої міщанки, коли-ж не мав грошей, то обходив ся без обіду.

Лекцій набрав більше ніж звичайно, так що аж до 9—10 вечером мав занятий ними час. Лише стільки було його щастя, що дістав стипендію, то міг поплатити свої довги і помогти матери на переднівку. А по Великодніх Св'ятах було у Марчучки весіле, віддавала доньку Марію за Юрка Процишина. Думала, що буде їм усім лекше жити. І на сей раз не завела ся; Юрко був великий робітник і тихий, добрий чоловік, і Юстина потрохи віджила, а на блідім Марійчинім личку засяв навіть усміх та зацьвів рожевий румянець щастя.

І знов минув рік.

Знов прийшли вакації, знов Штефан їхав на село на лекції, щоб і гроша заробити і сил набратися. Зближалась осьма класа, зближала ся матура. А відтак треба було їхати до далекого Львова, та не самому: треба було брати і Антося з собою, що вже буде міг ходити до гімназії. Гай, гай, які-ж то тяжкі роки ждуть ще Штефана! То-ж треба наперед хоть що троха грошей устарати, бо нім дістане які лекції у Львові, то стипендія не на довго вистарчить на жите для двох хлопців.

Минули вакації. Пройшли дуже любо та мило серед чу-

дової підгірської природи та читання добрих, займавих книжок. Ночи були ясні, зоряні і немов би вгортнуті в біло-синій серпанок. Здасть ся від світла місяця та від блакиті неба вони мали таку синю краску. Чудові ночі! повні мрій і снів, повні якогось несупокійного, любого, палкого очидання на щось незвісне, таємне, що огорне цілу душу і серце, що забере цілу істоту в полон на віки!

З такою розбурханою уявою, з дожданєм чогось непевного та солодкого вернув Штефан з лекції до міста і почала ся знов шкільна наука та бігав по лекціях. Сього року мав їх три: дві у своїх давних учеників, одну нову—у канцеліста судового. Вчив там хлопця з четвертої кляси, великого пустяка і завадяю. Але канцеліст платив сім г'юльденів, мешкав недалеко Штефана, був ніби Русин, таї якось терпіло ся.

Ще чомусь терпіло ся, ще щось тягло непереможною силою до того дому. Отим магнетом то була гарна пасербиця канцеліста, Ліда. З першим поглядом на неї здавало ся Штефанови, що все оте чудове, незнане, палке, все, чим мрів і жив сих вакацій, злучило ся в ній, і Штефан зовсім потонув у тім новім, солодкім чутю.

Канцеліст мав пятеро дітей, а зглядно своїх рідних лиш трое, бо двоє найстарших, Роман і Лідія були його пасербями, дітьми його жінки з її першого подружя з п. судією. Той одначе скоро помер, бо вже по шістьох роках життя з нею, а з гарною, молодою вдовичкою оженив ся пан канцеліст, що давно, бо ще з молодих літ любив ся в ній. Вдовичка вправді мала вже двоє “ангеліків”, пятилітнього Романа і дволітню Лиду, та се не відстрашило його, бо вдовичка мала кашігалик полишений їй небіщиком судією.

А пан канцеліст колись був гарний, чорноволосий мущина, з чудово фризаваним волосем, все усміхнений, веселий, все по моді убраний, з пахучим цигаром у гарних, весело закросних устах. У голові було в нього пусто як і в кишені, та

про те був львом маломіських салонів, і пані “дуріли” за ним. А він грав ся з ними мов котик з мишою, одного дня з одною, другого з другою. Залюблювати незалюблював ся, бо міг і без того обійти ся, а врешті любив ще у своїх молодих літах, от так двацять, двацятьдволітнім хлопцем у своїй таки сусідці, і хто зна, чи не через оту любов виавансував аж на канцелісту. Отсе було так:

Він був сином священика, одинаком, розпеченим мазунцем. Спершу не давали його до школи, бо мамуня бояли ся холоду та голоду для свого Ясуня, а татуньо знов українофільства, радикалізму та ще иньших “ізмів”. От, має час ще того всього навчити ся, тай Ясуньо засидів ся дома щось аж до дванадцяти літ і навчив ся лише трохи писати та читати, крім того гарно вбирати ся, погорджувати мужиками, гарно свистати, потроха грати в карти та хилити горілочку, як тільки була до того спосібність.

Гай, гай, який Ясуньо вже великий, а підписати ся гаразд не знає. Віда! хоч нинішня школа до нічого, хоч певно в ній радикалізмів, демократизмів та всяких иньших чортівських видумок. Ну, і повезли Яся до школи, з бідою захали до третьої нормальної. Стид! хлопець як явір і лишень у третій штубі.

—Вчи ся Ясуню, не роби мені стиду! А ти-ж мав би бути гіршим від отих хлопських синів? Учи ся, то куплю тобі нову краваточку і рукавички, оті знаєш, що тобі вчора так подобали ся.

І Ясуньо ніби вчив ся, з трудом переліз через дві нормальні кляси, з трудом здав вступний іспит до гімназії і почав ходити до “лацінських” кляс, як мати називала гімназію.

На щасте батькове ніякі ізми Яся не чіпляли ся, бо ті, що були їх пропагаторами, до “вищупованого” паничика навіть не наближали ся з голошенєм своїх ідей, бо уважали, що

в “шпортї” нічого доброго, правдивого не може сидіти, то й шкода слів. Врешті і він сам не зближався до них, такі у них були великі, червоні руки, “прості” лиця, незграбно вишиті одіня та чоботи; хамщиною аж пахло від них.

Не то, що оті “випуцувані” Адасики, Тадзі, Болесї, та ще різні паничики. Він був з ними “guter Freund”, так вони казали, бо платив їм тютюн, цукерки, часами пиво, возив на суті празники попівські, а вони хоч “Поляки”, любили часом бавити ся в демократів, та любили “*te stara staroruska gošcinność*”. Чому ні? І йому було з тим добре, й їм, то й були приятелями. Оттак Ясуньо мав уже двацять літ, і був уже в пятій чи шестій класї. Все йшло по давньому—дуже гарно: Ясуньо мав гарні гарнітури, біленькі ковнірчики, шовкові краватики, гласе рукавички, ходив до школи, мав між паничами приятелїв, не любив хамства, бігав за паннами, чудово кланявся і гуляв. Все йшло чудово і Ясуньо вільний від усяких “ізмів” уже наперед подавав надїю, що як високо літає, так ще висше сяде,—коли ба! надїс дїдько у те село, де були родичі Ясуневі, нового учителя, старого, спрацьованого, збидованого з купою дїтий і довгів. Один його хлопець був навіть Ясїв колеґа, та він з ним не товаришував, бо від того хоч не дуже “пахло хамщиною”, та за те не мав і він ні гарних гарнітурів, ні білих рук, то що-ж йому за діло було з ним товаришувати.

А в того бідняги учителя було ще крім того сина пятеро дїтий. По найстаршїм, що був уже на “своїм хлїбі”, йшла вісімнадцятилітня дївчина, що в нїй шалено залюбився Ясь, далі йшов хлопець, власне колеґа Ясїв, відтак дївчина, хлопець і знову дївчина. Біда була страшна, часто приходило ся і без вечері йти спати. І родичі були-б раді хоч одного рота менше мати в хатї, і ждали якого будь жениха для своєї Мілі, гарної, чорнобривої дївчини. Вона також рада би була вступити ся з дому, бо видїла яка біда—хоч вона зовсїм не була з тих без-

душних, безідейних женщин, що там видять щастє, де роскїш та достатки, анї з тих забитих, тупих голов, що йдуть куди їх трутити; тїльки що нею кермували безвідраднї обставини, і вона тут абсолютно нїякого голосу не могла мати. Тепер трафляло ся їй “велике щастє”—старав ся о неї пан судїя, виправдї вже сивий, зломаний житєм, та добродушний, тихий чоловік. І вона постановила, хоч серце не дозволяло, здрїгало ся на те, коли лише судїя формально осьвідчить ся, прийняти те несподїване щастє, бо нема чоґо чекати. Та були хвилї, коли її серце зводило з розумом тяжку борбу, бо воно було—те шалене серце!—воно було для Яся. Шалене! і що воно властиво видїло на Ясеви і яку будучнїсть ворожило собі?

Але воно анї ворожило, анї саме не знало, що видїло; воно лише любило; отою першою, молодечею, горячою любовю любило чорнї очи, румянї уста, стан гнучкий, високий. Чому нї? любило й тї елґантнї, гарнї убраня, і тї панськї та шиковнї рухи. А в такому гарному тїлї мусїла мешкати і гарна душа, дарма, що люди инакше говорили. Та вона мала одну з тих натур, що всї людськї хиби старають ся устраведливити, виправдати. Вона представляла собі, що він не єсть з ґрунту таким бездушним, що то всьому винно його вихованє, що коли-б на нього благодатний вплив, то з нього вийшов би найкрасший чоловік. Вона вірила в те і довгими вечерами снувала непереснованї мрїї о тїм, який би то він став під її впливом. О, бо то певно, що змінив би ся на лїпше, вона-ж знає, як він її любить. А знала се вона з його палкого зору, з його горячих листїв, що їх знаходила в книжках, котрї від неї зичив, знала з того, що він навіть змінив потроха свою пишну та зарозумїлу вдачу і красше відносив ся до людей. Вирочїм вона не приймала листїв від нього, заборонила навіть говорити з собою та приходити до неї. Вона-ж була вже майже нареченою другого, в кождому разї “панна на відданю”, а він—студент з шестої кляси. Ха, ха, ха! Та про те довгими

вечерами вона таки мрія про нього, очима своєї душі вдивлялася в нього, любила ся ним.

А він шалів. Поїхав з вакацій до школи, та замість учити ся, укладав пляни пімсти на тім поганім судії. А тим часом його кохана вийшла за муж і поїхала з своїм чоловіком у якесь далеке місто. Тоді почали ся для Яся правдиві дні шалу. Моральних підстав у нього не було, був самолюбом до найвисшої степені, а такого і любов не була в силі ублагороднити. Шалів доти, аж таке виброїв, що вигнали його з гімназії одної, відтак другої, третьої, в четвертій уже не хотіли прийняти, і Ясуньо подав ся на пана. Любов уже вивітріла йому з голови, і тепер уживав в цілій повні житя. Сидів собі дома, їздив по сусідах, завертав паннам голови, а при тім робив грубі довги. Тато платив довги, доки платив, а далі видячи, що сьому кінця не буде тай що врешті треба, аби син мав який хліб у руках, поїхав до міста старати ся для сина о яке місце. І пан Ясь авансували спершу на писаря, троха-троха устаткували ся, здали з тяжкою бідою іспит на канцелісту і почали урядникувати. Розумієть ся, жили понад стан, і тато все мусів витрясати кишені, щоб платити за одну приємно проведену сином ніченьку при зеленім столику, або в товаристві веселих дам. Воно ріжно трафляло ся.

Далі—родичі повмирили і пан канцеліст бавив ся по душу. Коли наробив заботато довгів в одному місті, то подавав ся до другого, а своїм вірителям виплачував ніби по два-три гульдени місячно. І так якоесь жив собі. Нарешті доля привела його в те місто, де жила колишня його любов, тепер уже вдовиця; чаруюча і богатенька пані судііха. Він перенюхавши, що в неї грошики, забажав з нею оженити ся, змінив троха свій дотеперішний, гуляюий спосіб житя і таки діпняв свогого. Несповна в рік по смерти першого чоловіка вона одружила ся з своїм давнім ідеалом Іваном Херським.

Отсе не значило, щоб вона свого першого чоловіка ненавиділа, або була дуже нещасливою, тай тому так спішила ся з весілем. Лишень так стало ся тому, що Івася любила душею та серцем і сьвято вірила в те, що він через любов до неї жив так погано до тепер, що він знов почне провадити таке жите, коли вона зволікатиме з вінчанєм. Що він їй жите змінить на рай, що малому Ромкові конечно треба якої сильної мужеської руки, коли хоче з нього щось путнього мати. Словом, чудово вмів грати на всіх сердешних струнах її душі і вона, молода та гарна жінка, мов ясне літо, одружила ся з ним.

Деколи докоряло їй сумліне те, що вона так скоро після смерти першого чоловіка вже з другим вінчаєть ся, та дарма; вона так бажала щастя та любови, а зглядно бажала сама любити, бо-ж і перший її чоловік сердечно її любив. Та вона того лишень поважала і шанувала мов батька, а горячого чутя любови не могло найти ся в її молодому серці для того старого, зломаного, прибитого житем чоловіка. Вона була йому вдячною, вірною жінкою, та більше по над те нічого. Він знав про се і вмираючи сам просив її, щоб одружила ся з ким захоче, тільки нехай і потім любить його дітий. Просив також, коли Романови буде 21 а Ліді 17 літ, передати їм листи, що їх лишив для них. Грішми, що їх полишив, вона мала довільно розпорядити. А вона, виходячи за Херського, хотіла вложити ті гроші на імя Лідіне, та Херський так гарно вмів їй витолкувати, що то ще завчасно розголошувати, що Ліда богачка, що лінше коли люди не знають о тім, що дівчина має гроші, що й по шлюбі (як колись прийде що до чого) можна посаг виплатити, що вона хоч і не зовсім згоджувала ся з тим, таки ще зволікала “з оголошванєм, що її доня богачка”.

І почали вони жити. Спершу жили дуже добре: Міля впивала ся любовю, а Іван удавав що впиває ся, і було чудово. Романа і Лїду любив Іван “немов своїх”, доки не мав своїх.

Та як прийшли свої “то чужі” пішли в кут. Свої, гарненькі дїточки Цїночку (Станїславу) і Бобика (Іванка) таки вже не знав де їй помістити. Називав їх паненятами, короленятами, а Романови та Лїді часто випоминав їх “хлопський” рід по батьковині. Словом, робив тепер страшенний роздїл між дїтьми, і тим будив у одних погорду, у других ненависть. Цїночка і Бобик докучали старшим як тільки могли; Лїда плакала тоді, та Роман не давав ся.

Отсей хлопець, то був “утраплїнем” п. Херського. Ще то було мале, а сьміло вже мати свої погляди та думки, сьміло відповідати гордо та гордо ставити ся. Кілько то п. Херський мусїли собі напсувати крови з ним! Бо той упертий хлопчище ніколи не хотїв від свого відступити і п. Херський часто мусїли уживати до нього свого кулака або бука, не жалїючи вже тоді труду. Але їй се не багато помагало.

Воно будило лише у хлопця неописану ненависть до вської влади і старшованя і він нераз навіть сьмїв казати:

— Не штука вам збиткувати мене, як ви батько, а я син, як ви великий а я малий.

За сї “горді” слова діставав Роман звичайно в двоє більше, і або вмовкав (але то рїдко) або “оправдував” ся помімо всього дальше, аж доки не надїйшла мама, не ставала з сумним лицем коло них і не почала плакати. Вона бідна сама не знала, що почати; хоч слухність часто була по сторонї синовій, та як її признати? таж тим ослабить уже їй так невелику повагу сина для батька. Знов-же кричати або гнївати ся на сина вона також не могла, бо чула цілу несправедливість такого вчинку. І вона плакала. Отсе була її одинока розрада і поміч. Син бачучи її слези вмовкав, бо слїз материнських він не в силі був знести, позволяв навіть вітчимови без опору бити себе, а потому йшов де в темний кут, щоб ніхто не міг його побачити, і там давав волю своєму обуреню. Затискав з пересердя кулаки, кусав собі уста аж до крови, та ніколи не

плакав. Ну, отсе, розуміть ся, ще лише збільшало його вину в вітчимових очах: називав тоді Романа завзятим гайдамакою, непокаянним грішником і т. д.

Як Роман уже був старший, у висшій гімназії, то отся ворожнеча трохи притихла. Роман навчив ся добре маскувати ся; коли вітчим був у хаті, то навіть мало коли відзивав ся (взагалі дома був дуже маломовним), вчив ся добре, хочаби уникнути всякого зпоминаня ласкою і т. д. і якось ішло.

Житє Ліди було далеко тяжше. Вона була страшенно вразлива на кожде прикре слівце, дуже ніжна, а до того безсила напротив своїх молодших сестрички і братчика, що не мали більшої приємности, як доводити її до плачу. Часто приходило між ними до бійки, та з неї виходила Ліда побіджена і ще до того кричали на неї, що вона старшує та збиткує молодші діти, що в неї хлопські інстинкти, що вона повинна уступити, бо вона старша і т. д. А по сїм усїм вона не мала що казати, лише плакала. І тоді казали, що вона злісниця яких мало, коли зі злости плаче.

І відтак вона уступала для сьвятого спокою і для того, що її ціла душа бунтувала ся против поганих сварок та лайок.

Та часто з нею дровичили ся в безглуздий, безмилосерний спосіб. Вона над усе любила музику; у них був фортепян, що батько (за мамині, а взглядно Лідині гроші) справив для своєї Ціночки. Але Ліда не вчила ся грати, бо “то не для неї; у неї надто практичне успособленє, а до музики треба мати почуте поезії в душі”. Та часом удавало ся їй піти незамітно до кімнати, де стояв фортепян,—звичайно вечером, як усї були на проході—і грати собі. Спершу оте гранє, то було пробуване клявішів, потому троха навчила ся вигравати пісеньки, а далі й мелодії, що кублили ся в її душі, та так і просили ся, щоб їх виграти, виспівати.

Оті мелодії були звичайно такі сумні та безнадійні, що не могло в голові помістити ся, щоб то їх могла грати пятай-

цятилїтна дївчина. Часом однак се були піснї, що аж проймали своїм жаром та полум'ям, своєю жаждою життя та любови. Най би лишень одна-однісьба людина, байдуже чи молода чи стара, чи жінка чи мужчина, най би лише одна людина любила її всею душею, розумїла її, віддала їй усе своє серце! Та дарма! Отсеї людини не знаходилося; свої не любили її, бо вона наче-б не належала до їх родини, так ріжнилася своїми поглядами та уподобаннями від них; чужі не любили, бо вона була скрита перед ними, бо взагалї боялася всіх людей. Вона на сьому світі нічого не мала свого крім мелодій, що в хвилї, коли творилися в її душі, наповняли її неземним щастем. Та трафлялося, що в такі хвилї входив до кїмнати Бобик або Цїночка і тоді починалася знову колотнеча: випоминане хлопського роду, невихованя, мужицьких інстинктів і взагалї всього, що лише могло Лїду болючо вражати, а все те тому, що сьміла дїткнутися фортепяну "Цїночки".

Одно, що їй полишили та чого не збороняли, се були книжки, котрими вона зачитувалася до нестяму, впивалася ними.

Правда, отї книжки були її найбільшим щастем, але були й бездонним горем. Вони навчали її любити правду і добро, бажати щастя і волї, сьвітла і науки, навчили любити поневолених та темних братів, домагалися від неї праці для загального добра народу, а тут вона навіть не все сьміла говорити своєю рідною мовою, бо пан канцелїст не любив того і звичайно казали:

—Певно, можна чого добити ся, коли рїдні дїти перешкаджають у карїєрі. Та дарма! ми сього не змінимо, не час грати ролю патріотів, як голод та вітер свище по хатї.,

Щоби "добити ся чогось", пан канцелїст вели давню політику. Прим. ходили всюди, де знали, що можуть найти "впливових людей", фундували напитки, часом програвали ся в карти, а коли жінка відтак плакала та просила, щоб не копав їм самохїть гробу, він казав:

—О, Боже, як то тяжко, як ніхто не розуміє чоловіка. Та-ж я се лише для вашого власного добра роблю; хотів би “до чогось добити ся”, а ти-ж знаєш, що хто мастить, той і їде. Треба з людьми добре жити, не забувати про них, робити для них те, що їм миле, то й вони про тебе не забудуть! Що-ж? коли з вами годі! Ти прийдеш до товариства, то сідаєш де з боку, або починаєш розмову з якою канцелістиною або учительовою, замісто щоб підійти до пані сендзіни або комісаревої. А та твоя донечка Ліда! Молодий совітникович бавить ся з нею, старає ся о її згляди, а вона корчить міну королівни та починає бавити ся в патріотизм: веде розмову по руськи. Власне! час бавити ся в патріотизм, як батькови в кишенях вітер свище! Але тому всьому винен Роман і ті його прокляті книжки, що перевернули Ліді голову. Перше була дитина як дитина, говорила як “образованим” людям пристойть, а тепер? Содома і Гомора! Вона хоче Русь будувати! Та я їй ті мрії вибу з голови! Коби до другої зими; як почне бувати на вечірках, балах, а залюбить ся в якім гарнім Ляшку або поряднім Русині, бо ті найбільше припадають до вподоби молодим паннам, то відхочеть ся їй патріотизму. Для дівчини найбільший патріотизм—чорні вусики та палкі очи!

Вправді последнее твердження не виходило дуже рішучим з уст пана канцеліста, бо й совітникович був гарний хлопець і мав чорні вусики, а Ліда таки бавила ся “в патріотизм”, та се було лише на вечерицях, а баль то иньша річ і пан канцеліст усе ще не втратив надії.

Оттаке то було життя Ліді. Не мала не то щирої, але навіть такої душі, щоб хотіла її зрозуміти. Бо з матірью у неї були дивні відносини: вони розуміли себе, та без слів, наче бояли розкрити одна перед одною цілу глибину свого горя, щоби не причиняти собі ще більше болю.

Але Ліда любила і всіх иньших своїх рідних, бо виділа, що вони часто докучають їй так, а й самі не відчувають цілої

погані свого вчинку, а прецінь лише свідому провину зовемо гріхом. Врешті її серце любило цілий світ і всіх людей, лише чуло великий жаль до них, що не розуміють, чи не хочуть розуміти її.

З одним Романом могла щиро говорити. Та й то не все. І він часом висьмівав її, називав мазгайкою, бабою, що не має ніякого характеру, як може ще любити того вітчима і того Бобика та Ціночку. Казав, що він не розуміє, як можна бути такою слабою як вона і дати по собі їздити, як кому захочеться.

Тоді вона оправдувалася кажучи:

—Ти правду кажеш. Я вмю лише любити і більше нічого; і я така слаба, що та любов нічим більше не вмю оказати, як лише в чутю.

—О, ти мусиш змінити свою натуру і вірити більше в свої сили, бажати більше від життя. В тебе чудовий матеріал на чоловіка, лише ти за слаба, щоб використати його. Отрясися з тої слабости, бунтуйся, не піддавайся, будь сильною,—та-ж лишень сильні мають право до життя: отсе тям собі. Вчи сама на себе надіятись, сама собі помагати, бо ніхто тебе не поратувє в прикрій хвилі—нині світ не такий.

Взагалі Роман мав на неї великий вплив: будив її з отупіння, в котре була попала ще з ранніх літ під впливом гризот та криків та лайок. Та Роман мав свої інтереси, занятя і вона звичайно бувала така сама-сама, що її аж ляк збивав. Властиво коло неї крутилися різні люди, дома в них було все гамірно, весело, бо пан канцелярист любив веселе товариство, та поміж тими всіма людьми не було в неї щирої душі.

Коли в сімнадцяти роках скінчила школи, то її життя з того часу стало ще прикріше. Романа не було дома, бо здавши матуру поїхав до Черновець студіювати права і лишень часом листом пересилав відомість про себе, а вона цілі довгі, сумні дні пересиджувала дома занята шитєм та домашніми робо-

тами, а в голові снували ся думки одна за одною, одна за одною, а кожна прикрійша, а кожна сумнійша. Та все-ж таки ота душевна мука була ще нічим в порівнянню до мук, які переносила вона по перечитанню татового завіщання. Було се вскорі по скінченню школи, їй було як раз сімнацять літ, як мати передала їй його.

VIII.

Був вечір. Вона сиділа сама в хаті, при столі, на котрому горіла лампа; її голова під тяжкою вагою слів, що їх читала, хилила ся все більше та більше в низ.

“Дорога моя доню Лідочко, пісенько моя!

“Нас лишень двоє в цілій хаті.

Ти така малесенька і гарна, тихесенько спиш у своїй колисочці, а ангел супокою нашіптує тобі чудові сни, бо так весело всьміхаєш ся. Яка то ти будеш, як меш читати отсі стрічки, що пише до тебе твій незнаний батько? Чи будеш і тоді так весело та безжурно всьміхати ся, чи може сум та тоска ляжуть на твоє біле чоло? Здасть ся, що тобі тоді знайома вже буде жура-туга.

Житє тяжке, терниста стежка житєва і чоловік мимоволі вчуває полєкшу, коли знає, що смерть зближаєть ся, щоб перетяти житєву нитку. Житє тяжке, а я вже такий змучений, ослаблений, зломаний ним, що мені зовсім не тяжко з ним розставати ся.

То був хмарний, осінний день, як мене, вже досить великого хлопця, відвезли до школи. Я був селянський син, та про те в школі не йшов гірше від иньших, тільки що з моїго знаня все були професори незадоволені, все мали щось дорікати та докучати. Колеги також не дуже мене любили, бо тоді “хлоп” у гімназії був ще рідкість, і те-ж де лише могли старали ся дати мені відчути свою висшість. А я такий був слабій, що мимоволі старав ся йти під їх лад, набираючи панських манер та укладу. Хотячи вже таки ні в чім не від-

ставати від “паничів”, я в шестій класі записав ся на танці, дурів так як і панички, брав участь у всіх їх комплетах та бібах.

Часами гризло мене сумліне, що тяжко запрацьований батьками гріш обертаю на пусті гулянки та забавки, та родичі були богачі, а нас було лиш троє дітей, і я не в силі був відречи ся такого житя.

На тих танцях я познайомив ся з п. Вандзею і цілим жаром першої любови полюбив її. А вона, здавало ся, також мене любила, (коли можна говорити про любов у штирнацятиліньої дівчини) казала що буде ждати, нім дібу ся свого хліба, а тоді поберемо ся, і я був немов у раю. Її родичі також не були тому противні, а я дурний з утіхи шалів, учив ся мов божевільний, хочачи добити ся скорше свого становища, щоб бути на все разом зі своєю улюбленою.

Що я для тої любови не посвятив?! Я відрік ся тоді майже своєї рідні, бо й Вандзя не любила “chłobów”, та вміла се так гарно мені виложити, що я майже не почував цілої погані свого вчинку. Далі: я мав з давніх літ потяг до літератури, особливо до поезії, хотів іти по скінченю гімназії на філософію, та панна Вандзя воліла правників, “бо ті професори гімназіяльні то звичайно диваки”, і я пішов на права, хоч сам не мав до того найменшої охоти.

Та про те я в свій час здав два перші правничі іспити, заробляючи при тім важкою писаркою на прожитє у Львові; до товариств руських не ходиб, щоб “не наразити ся”, відрік ся всього для щастя—мати її своєю жінкою.

Тямлю мов нині.

То була зима, я приїхав на різдвяні сьвята до неї, летів до неї мов голуб до голубки, і застав її з якимось гарним муциною в салоні. Вони сьміяли ся та премило бавили ся, одначе видно було, що їй більше ходить о нього, як йому о неї. А він був молодий та вже славний лікар.

Коли я ввійшов, вона привитала мене дуже сердечно і моя зависть і сум, що зараз при вході огорнув мене, розвіяв ся наче дим. Я ще й ганьбив себе в душі, що сьмів її підозрівати о невірність. Шалений!

А ота її сердечність для мене була уживана лише на те, щоб розбудити в нім заздрість, щоб показати йому, що вона о нього не стоїть, що обійдеть ся і без нього; а ота її сердечність була рахована на те, щоб він почав бажати мати її своєю, бо звісно, що все того забагаєть ся, чого не можемо осягнути.

І по що я шалений пишу отсе до тебе? Чи тобі невинний зрозуміти цілу погань її вчинку? О, жите важке! Учи ся, пісенько моя, яке воно важке, учи ся і ніколи не грай з чужим серцем. То страшний гріх так безпощадно руйнувати чоловіка, його щастє, віру в людий, сьвяті надії. Правда, ти не будеш такою?

Але слухай далі. Отак та сердечність для мене тягнула ся через цілий час мойого побуту на сьвятах. Ота сердечність була вже така сердечна, як ще ніколи, і я радий, прерадий поїхав із сьвят до Львова, щоб працювати далі для моєї Вандочки. Та щось моя Вандочка довго не пише, от хіба по кілька слів, правда, сердечних, і я знов успокоюю ся і знов учу ся. Коли отсе в мясниці дістаю великий, отворений лист: запрошенє на шлюб моєї коханої. Шлюб девятнадцятого, а дістаю запросини двадцятого.

Боже мій, Боже, як страшенно я тоді терпів, як безмірно, безнадійно! За що це мені? питав я, і кляв усьо, всьо на сьвіті; тоді у мене нічого сьвятого не було, бо вона не моя, не моя, не моя! — — —

Коли я тепер застановлю ся над усім, то приходжу до пересвідчення, що мене спіткало лише те, на що я заслужив, що її зрада була карою за мою зраду свого народу, своїх родичів, і врешті всього, що кожному чоловікови повинно бути найдорожшим та найсьвятійшим. Що врешті її провинна про-

тив моєї то ніщо. Та тоді я сього не думав, а хоч і часом десь у закутині серця вставав докір, то я мав на свою оборону: “Але-ж я їй усе в жертву приніс. Своє сумління, свою честь, найліпші частинки душі!” І я шалів з розпуки!

Дістав запалення мізку, на своє нещастє видужав ніби, та попав у страшну апатію. Мені було всьо байдужне: міг собі сьвіт завалити ся, або стояти, могло сонце сьвітити або й згаснути, міг я жити або вмерти, отсе було мені все одно. Вона однако не буде моєю, навіть душа її не належить до мене. Все одно, байдуже!

Я перестав навіть учити ся, опустив ся зовсім, от часом хиба сїв та писав дещо. Се ще мене потроха займало. Не дуже вони мудрі, ті мої поезії, але може ти цікава, то слухай:

Ні, не бажаю я
 Ні смерти, ні життя!
 Бо я і сам гаразд не знаю,
 Чи ще чоґо в житю я забажаю.

Байдуже те мені,
 Чи жити-му, чи вмру,
 Чи вмру і враз про всьо забуду,
 Чи жити-му і мучити ся буду,
 Байдуже те мені.

Було колись і я бажав,
 Було колись і кохав.
 Та доля лютая сказала:
 “Ні! не для тебе роскоші життя-”
 І всьо, що було любе, дороге
 Вона взяла і відібрала.

Колись для мене зорі сьяли,
 Дівочі очі мов зірки ясні.
 Колись до мене усьміхались

Уста чудові, чарівні.
 Та доля лютая сказала:
 “Ні, не для тебе радощі життя!”
 І всьо, що було серцю дороге,
 На віки відібрала.

І ще одна моя поезія з того часу снуєть ся в думках:

Минуло моє щастє,
 Минуло вже воно.
 Коротко трівало,
 Та гарнєє було.
 Минуло ся коханє,
 Минула ся весна,
 Зморозив душу холод,
 Настала в нїй зима.

І знаю я, о знаю!
 Що цвїтки зацвїтуть,
 Гаями та лугами
 Пісеньки загудуть.
 Що встане знов веснонька,
 Яснїти-ме вона,
 Та в серці буде холод
 І лютая зима.

І ще багато віршів писав я тоді, виливав на папір свій біль безконечний. Часом мені лекшало від того. Тоді я думав, що я вже так до кінця життя проживу, нічим не буду журити ся, ані нічого хотїти ні бажати. Та поволи я отрясав ся з тої байдужности, свідомість вертала, жите домагало ся свого. Коли я зовсім одужав, то зрозумїв, що жите не скінчило ся, смерть не приходила, я помимо своєї волї таки жив і хотїв їсти, а їсти не було що! Треба було старати ся знову, щоб продовжати свою муку, треба було старати ся о спосіб до життя. До

того мав я ще на голові значні довги, що їх зотягнув був мій товариш на моє ліченє і прожиток у часі недуги, і я мусїв працювати.

Але та праця була для мене тепер мерзка: ті права я ненавидїв усе, і лише з любови до неї, тому що вона так хотїла, кував ті сухі параграфи, що мали силу позбавляти людей щастя, а навіть житя. Та тепер та моя праця була для мене правдивими тортурами. Моя душа рвала ся до пезії, а тут: куй параграфи! Та вибору не було. Я мав уже лише послїдний іспит зложити і був “у мети”, тому то я й далї вчив ся права.

Врештї зістав я практикантом судовим, а далї й авскультантом. Та аж тепер почала ся правдива мука: тут треба було не вчитц ся, але виконувати те, чого я ненавидїв, судити иньших, присуджувати їм кари, часто незгїдні з власним пересьвідченєм, та правосильні, бо опертї на правних параграфах.

Звісно, що коли чоловік чого не любить, то й не виконує того як слїд; таке було й моє. Я зовсїм не належав до добрих правників і тому “авансував” страшенно поводи. Моє жите тоді було зовсїм псяче: немила служба, мала платня, погане поведене зверхників до решти з’огидили менї те житя. А ще сумліне обзивало ся часом дорїкаючи менї, що я покинув свій рїд, і я хочачи заспокоїти його послав їм час від часу по кілька, часом кільканацять гўльденів. Отсе було всео.

І в товариствах я майже не брав участи, хїба в таких, де знав, що напевно не здиблю нїякої жінки. О, я ненавидїв тоді всїх жінок, бояв ся їх гїрше вогню, тїкав від них на сто миль. Я бачив у кождїй лише облуду, фарисейство, бачив польованє на багатого жениха або його становище. І таке жите я вїв довгі, довгі лїта: чужий для людей, а люди для мене. Та в послїдних роках того псячого житя опанувала мене охота збиваня гроший. Я щадив мов послїдний скупяга, та складав

гріш до гроша. Пев що? для кого? Того я не знав. Та се стало ся для мене необхідним.

Двацять літ по своїому вступленю до суду я став нарешті судією. Тоді я пізнав, а зглядно відновив приязнь з моім давнім шкільним колегою, а батьком твоєї матусі. А далі—я близько п'ятидесятилітній чоловік оженив ся з нею, молодою, та мов рожа цвітучою дівчиною.

Не знаю, відки в мене набрало ся стільки героїства? досить що набрало ся, бо твоя матуся була зовсім иньшою від жінок, які я знав колись. Зі мною вона поводила ся як із старшим другом, а не як з мущиною, що може старасть ся о її руку, вміла так лагідно та сердечно говорити, що цілком підбила мою душу. І в мойому старому, розбитому серці загоріло бажанє мати вже раз свою родину, мати хоч крихіточку щастя, і я відважив ся осьвідчити ся їй. Вона прийняла.

Я знав добре, що вона мене не може любити, знав що йде за мене тільки тому, що змушує її до того konieczність, бо в її родичів прикрі обставини, і вона не може вибирати, та про те я відважив ся повінчати ся з нею. І я не пожалував того. Вона була найвірнійшою, найліпшою жінкою, але я добре видів, що вона нещаслива в житю зі мною старим, знемоцілим чоловіком.

Я рад з того, що в мене рак, що я мушу вмерти, бо увільню її вже раз від себе, дозволю й їй жити житєм серця, бо я не сумніваю ся, що вона ще віддасть ся і буде щасливою. Коби лише вже раз та смерть скоро приходила, бо терпіня стають невстерпні, і тілесні й душевні.

То страшна хвороба, той рак. Але не менше страшна думка: на що я жив? що я кому доброго зробив? до чого дівняв? А на се відповідь одна: Ніщо!

О, Боже милосерний, Боже, помилуй мене, прости великі мої провини. Прости і ти, моя пісенько золота, донечко моя, Лідочко! Який примір лишів тобі твій батько? Але він був без-

можливо нещасливим чоловіком, він був лише слабим чоловіком! О! він багато своїх обов'язків не сповнив, багато занедбав. Він відчуває цілу їх вагу, цілу тяготу. І донечко моя кохана, не гнівайся на мене, прийми отсих кілька слів від свого батька і сповни його просьбу: о скільки лише зможеш, старайся працювати для народу, з якого вийшов твій нещасливий батько, сплати хоч в часті довг, що тяжить важким каменем на його груди. Я знаю, се може безсердечність, безправство, що я вимагаю сплати своїх довгів від невинної, безучасної в них дитини. Тому прости, не гнівайся, але вір, що може тільки в тім і щастє.

Не знаю, я багато пережив, на многе надивився і много терпів. Та з усього найстрашнійше те, що тепер прошибає мою грудь: несповненє свого обов'язку.

О, Боже, змилуйся, ратуй! Я хотів того обов'язку спекати ся післанєм кільканацятьох ґульденів своїм рідним! Оттим я хотів відплатити матери за її недоспані ночі, за її терпіня, за її розвіяні мрії, що їх леліяла колишучи мене та мріючи, як стану підпорою її старости та немочи!

Оттими мізерними кількома ринськими я хотів заплатити батькови за його труди, за його розбиті надії, що я віддячу ся за те, що вивів мене в люди, не відцураю ся тих, що мене виростили.

А я віддячив ся—гарно віддячив ся!

Та коли би мої родичі, і ти, моя донечко люба, знали, що се у нас мужикови “вибивати ся в люди”, через які моря терпінь, підлости та неправди він мусить перейти, заким до чого дібеть ся, то може би не судили строго.

Та ні! Ніякий суд людський не буде острійший, не може бути страшнійший від власного сумління, що осудить чоловіка.

Ох, як я страшенно терплю, як безмірно! Лідочко, пісенько, правда, ти не осуджуваш свого батька, ти помимо всього будеш його любити. Правда? Він же був такий страш-

но нещасливий, такий слабий! Правда, будеш любити? Я мов жебрак прошу о ту крихітку любови.

А тепер ти так гарно, ясно всьміхався, отвиравш ти чудові очиці і дивишся на тата. Дитинко, дитинко! Коли-б ти знала, як він терпить!

Ні, не сила далі писати і вже таки нема що. Прощай пісенько, прощай Лідочко! Благословлю Тебе і цілую щиро, щиро, Твій батько Осип Оменський.

А троха далі батько писав знов.

“Двоє вас лишая на світі: Романа і тебе. Любіть ся, діти, помагайте собі взаємно, бо хто зна, чи знайдець ся хто, щоби поміг дітям проклятого. Я проклятий, проклятий, проклятий. Сумління власне прокляло мене. Сумні, безнадійні очи моїх батька-неньки прокляли, осудили мене. Оті сотки хліборобів, що я з поміж них вийшов, кленуть мене. І я рад би тепер летіти до них, віддати їм усе, все; себе обернути в одну працю для них, та я страшною хворобою прикований до ліжка, безсилий. Я призбирав собі троха гроший: віддав би я їх їм—я-ж знаю, що ніщо не заплатить їм розбитих надій, та все може хоч троха злагодило би їх біду, та я сього вчинити не можу: в мене жінка й діти.

Діти мої дорогі, будьте сильні: в житевій борбі гартуйте на остру крицю свої характери, і будьте сильні. Най у вас буде одна думка, а та думка най має все правду та добро за остаточну ціль життя. О, будьте сильні духом: бо лише сильні мають право до життя. А мене простіть: не довга вже хвиля, як душа розлучить ся з тілом, як я стану зимним трупом. І з чим я стану перед Творцем Всемогучим, які геройські вчинки принесу перед Нього? Хиба оті криваві сльози, що ними плаче стареча, покаяна душа, хиба те каєне. Так мені треба: я був слабим, я відрік ся свого роду! Ох, совісте, не муч мене так страшно! Мої діти, чи ви зможете любити мене?”

Отсе читала Ліда і ті батькові слова розтопленим оловом пекли її душу.

—Який він був нещасливий, безмежно, безмірно нещасливий! А й тепер його душа мучить ся бідна, не знаходить собі супокою і мучить ся ще й моїм смутком. Він видить, відчуває, яке горе глибоке обнімає мов молоде серце, як воно рветь ся до життя, до світла, до сонця, а мусить задоволити ся сірою буденщиною. Ні, на се лиш одна-одніська рада: зірвати пута, що наложено на мене, вирвати ся на волю, працювати, жити.

Оттаке вона думала, читаючи той батьків заповіт. А по кутиках темної, лямпою освіченої кімнати сїдали маленькі мушки, бренїли та немов глумили ся з неї. А в тім бренькотї вона виразно чула їдкий, злосливий сьміх:

—І куди підеш, як “вирвеш ся” з сього життя? Сядеш при дорозі і будеш просити хліба і тим успокоїш батькову душу, та сповниш його бажанє? Та-ж ти ще малолітна, таже над тобою опіка вітчима, а він що? думаєш, дозволить може йти “в народ?” Яка-ж ти сьмішна! І як ти думаєш йти “в народ?” Що вмівш? Чи прийдеш у село тай скажеш: “Я прийшла вас того вчити, чого сама не вмю”, чи що иньшого думаєш робити? Або ні! Ти певно схочеш учини ся до вчительського іспиту, щоби відтак бути вчителькою. А чим-же ти заплатиш учителям за лекції? Ха, ха, ха! Ну, ну, щаслива дорога, йди на волю, в народ, щаслива дорога!

Ні! то не мушки глумили ся з неї, то її власна душа кидала оті їдкі слова. Вона сама відповідала собі так. Ох, знала-ж вона, знала, на чому кінчили ся всі її пориви. Прецінь вона й перед тим ще, заким прочитала батьків заповіт, просила вітчима, щоб дозволив їй далі вчити ся.

—Не хочу строїв, не хочу забав, не хочу нічого, лише хочу вчити ся.

—І на що тобі се?—питав тоді вітчим.

А вона казала:

—Ну, прецінь годі мені вічно сидіти на ласкавім хлібі. Треба забезпечити ся на старші літа, бо-ж не дай Боже якого нещастя, не піду за прошеним хлібом. А врешті то стид сидіти родичам на шиї, як є здорові руки і можна самій заробити на свій прожиток.

—Ні, у тебе таки напrawdę нема “всіх дома”, ти варіятко якась. Видане се! Чи ти може не хочеш іти на учительку? А то скаране Боже: мені усміхаєть ся аванс, а та варіятка не то щоб мені допомогти, мріє о якихось своїх хлібах. Ти знаєш, як зовуть таких дівчат. Ти-ж знаєш, який вплив має совітникович на батька, а він же так надскакує тобі, закоханий по вуха. Не могла-б ти бути для нього ласкавійшою і мимоходом спімнути дещо і про мене? Але де! Ой, ніколи не перестану каяти ся, що оженив ся з твоєю мамою та взяв таких чортенят за своїх: червоного радикала і еманципантку. Як-би не ви, не тим був би я нині. Але тям собі: тепер весна, а в зимі ти вже маєш зловити собі якого. Я далі не думаю годувати варіятки дома.

Оттак кінчили ся звичайно всі такі розмови вітчима з Лідою. Та не кінець на тому. Звичайно починав він сварити ся ще з мамою, дорікати їй чим міг, грозив ся, що силоміць повінчає Ліду з старим та багатим п. Єрським “асесором магістрацьким”, і в хаті наставало дійсне пекло.

Ліда знала, що й тепер скінчить ся на тому самому, та однако зважила ся ще раз просити в вітчима дозволу вчити ся, бо ті безнадійні батькові слова страшенно ранили її душу. Вона відчувала, як мусіла і мусить страждати душа, що писала отой заповіт. Вона з охотою віддала би й своє жите, щоб лише троха муки взяти в неї. Та дарма. Усі її просьби скінчили ся як звичайно: криками, грізьбами, мало що не бійкою. Навіть Ціночка почала плакати та казала, що вона хіба

ніколи ще не вийде замуж, як має таку сестру, бо хтось подумає собі, що й вона така.

І так жила Ліда далі, мучила ся душею і що днини чула слова: “коби вже борше зловила собі якого”.

Про її вчителюване не могло бути й бесіди, не вважаючи на її докази, що се ніщо не пошкодило-б вітчимови до авансу, бо-ж тепер уже дівчата з найліпших домів шукають свого хліба; вітчим по давньому не слухав сього. Та Ліда зрозуміла врешті, що той аванс, то тільки покрішка далеко важнішої та неприємнішої причини: та-ж сукні і строї, в яких Ліда ходила на різні вечерки, “справляло ся” на кредит, але вчити ніхто не схоче на кредит, а врешті дома треба було робучих рук— і Ліда сиділа дома, “бувала” в товариствах, зносила вимівки вітчима, лайки Ціночки і Бобика, сльози матери.

Що-ж вона иньшого могла діяти?

ІХ.

Оттак пізнав її Штефан, і серцем-душею полюбив її. Шалений! Студент з осьмої класи, що утримував із своєї праці цілу родину, сьмів залюблювати ся, і ще в кім?! у дорослій панні! Ну, ну, гарну перспективу мала та любов! Та він не зважав на ніщо і любив. Тихо, скрито, не говорив о тім нікому, сам перед собою не признавав ся до того, та з кожним днем любив горячійше, щирійше.

Чи він мав право о тім говорити?

І що-ж, хоч би навіть вона полюбила його? Може він з нею женити ся, хоч би вона ждала ще й чотири роки? За чотири роки він буде суплентом, буде мати тих шістьдесят до сїмдесят гюльденів і при ощадному житю вижили б обоє. А мати? а присяга дана батькови, а невивіновані сестри, а брат? Ні, він нікому і словом не спімене про своє чутє, сховає ту горячу любов на дні свого серця і працювати ме далі—на виживленє родини! А та любов буде для нього провідною зорею

в житю, додасть йому сили переносити житєві невігоди, буде його вести до щастя.

Щастє—без неї?! Яка-ж страшна іронія!

Щастє!—і уста болізно кривили ся та в душі співало: Ти до щастя дійдеш!

—Ти до щастя дійдеш!—співало у нїм,—до щастя!—То їй ти бачив у своїх молодечих снах, її волося, темне, чудове, її голос ти чув.

—Богине моя добра, зірко моя. Ти до щастя ведеш мене. О, я присягаю ся, що зроблю все, що в моїй силі, щоб дійти до того щастя, житєм своїм жертвую, але присяги не зломлю, неньки та рідних не кину, свій обовязок сповню вірно. Бо лише тоді я буду достойним тебе, лише тоді буду гідний того найвишого щастя.

—Ідеалісте, ідеалісте,—знов щось говорило, сьміяло ся з нього.—Чи ти знаєш, що то житє?!

І від тих слів кров стинала ся йому в жилах, та він знов підіймав гордо голову в гору і казав:

—Я ідеаліст, але я вірю, що єсть щастє і вірю, що те щастє буде моїм.

А вона? Вона навіть не догадувала ся, як її горячо кохають. Навіть уваги не звертала на нього. Та-ж він був студент, а вона сього року в зимі мала собі якогось зловити, мала вийти за муж—вступити ся з хати”.

А просьба батькова? а серце? а житє? а щастє? Ха, ха, ха! Житє тверде як гранітова скала, а вона така слаба і нікого, нікого на цїлій землі не має, щоб допоміг їй. Щастє? ей, Боже, щастє і вона! На смерть можна засьміяти ся з такого порівняня!

Має вийти за муж, за пана надпоборця, отсе остатнє слово, що їй сказав вітчим, бо йому (вітчимови) треба кредиту, бо він в довгах по вуха, а надпоборець хоч також не бога-

тий, та має впливи і широкий кредит. А впрочім се й до “авансу” багато значить мати такого зятя.

І почала ся ловля.

Тяжко вона йшла. Пан надпоборець був собі вже чоловік у літах, та про те ще дуже елегантний і гарний мущина. Середнього росту, темний бльондин з буйною чуприною, великими вусами та карими очима, був дуже пожаданим гостем усюди, де були жінки. Бо він умів одним своїм словом чарувати їх, приковувати до себе. Панни лише мріли об тім, щоб його до себе приманити і розуміть ся, звінчати ся з ним. Бо від разу таке становище і значіне, а до того надпоборець такий гарний і милий мущина! І Ліда, така недосвідна, молода та бідна дівчина мала його ловити. Боже! вона мала “ловити!”

—Ох таточку, таточку, яке-ж жите важке,—плакала не раз, та таки не могла втекти від того, що мусіло стати ся. Те жите дома, під опікою вітчима вже так їй надоїло, так обридло, так зненависніло, що не було сили дальше терпіти. —Хто зна,—думала, може той надпоборець найліпший чоловік, може як раз не буде так зле. Що він Поляк, що вже не одну збаламутив і лишив, що говорять, що він тиран для окруженя, щож? гірше як єсть не буде. А впрочім так мусить бути, бо так хоче вітчим, і вона хоч про око мусить його слухати і мусить “ловити”.

Мясниці були довгі, вечерків та балів було багато. Ліда бувала майже на всіх. Хоч не дуже любила танцювати, та бувала, бо так хотів вітчим. Бавила ся дуже добре і надпоборець хочачи не хочачи почав звертати на неї увагу, та зачав бавити ся з нею більше чим з иньшими. А вона? Вона старала ся бути все гарною, приємною, та знайти такий предмет до розмови, щоби його заінтересувати. Мала дуже практичний погляд на речі, бо знала, що йому те найбільше імponує; убира-ла ся на вечірки все в яскраві кольори, бо він те любив.

А Штефан? Любив далі і болів душею, що він не може бодай раз піти на той баль, стати та дивити ся на неї. Яка-ж вона була чудова отими вечерами, як їхала на вечірки! Раз—він видів її тоді.

Прийшов пізнійше на лекцію, а як відходив о девятій і мусів переходити через передпояї, то вона стояла коло отвореної шафи та вбирала на себе верхню одіж і легку хустину, бо фіякер уже ждав і мама з Ціночкою нетерпливили ся.

В покою було темнувато, лишень бліде світло місяця кидало своє зелене промінє через скляні, морозом посріблені двері до хати. А вона стояла біла мов мармур, з обнаженою шиєю та раменами, з легеньким румянцем на щоках, з блискучими, немов промінястими, немов соняшними очима, з тим темним, в золото впадаючим, з легка філюючим волосем, а ярко-червона, гладко пристаюча шовкова сукня чудово вбирала її гарну, високу стать. Він отак вік цілий дивив би ся на неї. О—бере легесіньку хустину і закидає її на голову, так звільна, поволи, і всміхає ся. Та якось так—чи весело? ні. А проміня в очах меркне. Що отсе? Немов мрака заслоняє сонце; такі стають вохкі і її очі.—Чи вона плаче? вона нещаслива? А така чудово-гарна. Але то погано з його сторони: вона-ж не знає, що він дивить ся на неї, може гнівала би ся за таке підгляданє. Треба йти—не треба дратувати серця, коли воно і так з болю ледви живе.

Твердим, неприродним голосом каже: “Добраніч” і йде. Вона здрігаєть ся.

—То ви? Добраніч!

І дивить ся на нього.

—Який він дуже, дуже милий, а який сумний. Правда, сумне його житє. Бобик жартуючи та кепкуючи оповідав, що говорять про його житє.

Отсе лискавкою перелітає через її мозок, а далі творить ся думка:

—Двоє нещасливих!

Вона підходить трохи ближше і подає йому руку. Він якось несміливо подає їй свою, кланяєть ся. Відтак підносить ще раз на неї очі—тепер не сумні—отвирає двері, каже ще: “веселої забави” і йде.

—Лідо,—кричить Ціночка,—доки ти будеш убирати той шалик? Знов приїдемо по кадрілю! Але ти хочеш вимучити пана Солецького, хоч він і так на тебе не дивить ся.

Ліда не відповідає нічого на послідну замітку; каже лише:

—Я вже готова; їдьмо!—і вони виходять, сїдають до ф'якра, Ціночка і мама в головнім сидженю, Ліда і вітчим у меншім і—їдуть.

Вітчим в дуже добрім настрою, сьмієть ся та жартує майже всю дорогу, тому їде ся досить приємно.

Приїздять.

Баль в самім розпалі. Веселість на всіх лицах. І Ліду огортає радість, а часом, часом перелине головою думка: “двоє нещасливих”, і о диво! вона зовсім не засмучуєть ся на ту думку.

Надпоборця не було в салі; грав здаєть ся в карти. Аж тепер прийшов і йде просто—але не до Ліди! Вона троха блідне, а троха тішить ся. Ні, ні, вона хоче увільнити ся від вітчима, хотіла би, щоби їм було ліпше—але на таку ціну—віддавати себе нелюбленому чоловікови, се страшно, се нелюдсько. Вона ще таки хоче жити житєм молодого серця, хоче кохати і бути коханою! Тому почуває майже вдячність для того надпоборця, що не дає зловити себе. А вітчим? Ну, ну, гірка-ж буде її година дома! Так що-ж вона порадить, прецінь не піде просити Солецького, щоб ішов з нею бавити ся! Дарма!

Ось тепер він гуляє. Чудова з них пара! Такі обоє високі, вона (його давня “пассія”) брунетка, він блондин, обоє вже не дуже молоді, але в самім цвіті літ.

—Яка-ж вона гарна, що бере на себе обов'язок зловити надпоборця для себе! То благородно з її сторони.

—Двоє нещасливих—співає в Лідиній душі і їй так любота мило стає. Чого? чого? вона не знає!

— — — — —
— — — — —

Баль скінчив ся. Приїздить до дому. Вітчим накидаєть ся на неї мокрим рядном, Ціночка із злорадним усміхом каже:

—Але-ж то той Солецький закоханий у панні Мірській! Чудова з них пара! Лідочко, ти плачеш? Ну що-ж? хотіла спіймати голубонька, тай не вдало ся!

Ліда мовчить—далі не годна.

—Господу милосерному слава, що налутив його на добру дорогу. Чей може хоч тепер не скажуть тато мені ловити його, як бачуть, що він мене не хоче. Де йому такої жінки треба, що й цілої сотки посагу не буде мати? Йому треба гроший, от чого...

Вітчим впадає в пасию.

—Який знов дідько в тебе вліз? Що тобі такого нині? Памятай, що коли нині погнівала ся ти з Солецьким, то маєш на другій забаві перепросити ся з ним. Чи-ж то видів хто, таке щастє з рук пускати? А ти думавш, що доки буду тебе годувати? Час уже вступити ся з хати.

Пробувала перечити ся, казала, “що вона вже не раз хотіла вступити ся з дому, шукати собі свого хліба, а їй не дозволяють, а відтак випоминають, що сидить на ласці. А що-ж вона винна, як нікого не може зловити, бо нікому не треба бідної жінки”.

Та отсього всього вітчим не слухав; счинив ся ївалт, вереск, а потім жите Ліди стало чистим пеклом: п. Солецький “не перепрошували ся”, бо вони зміркували, куди йде тота униженість п. канцелїста і привітливість панни, тай вицофали ся завчасу. Що їм з бідної жінки?

А Ліда? Довгими, темними ночами вона плакала. Сльози, що запекли ся були від якогось часу в груди, тепер лили ся, лили ся аж до несхочу, коли тільки ніхто не бачив, що вона плаче. Отими сльозами вона хотїла вилляти все своє несвітське горе, весь свій жаль до життя та людей. За що? за які провини вона така бідна, така нещаслива? Чого той вітчим так над нею знущаєть ся? Чому вона має бути жертвою за його прогріхи? Він прогайнував та прогуляв гроші, а тепер вимагає, щоб вона так упокорювала ся, щоб когось силоміць тягла, ловила. А вона слухала, старала ся ловити, та ба! рибка була за важка і гачок урвав ся. А тепер вона не має ні дня ні години веселої, так їй страшно докучають. І чому те все так погано йде? Чому люди такі немилосерні? Цїлими нічгами тихими думала над тим і знаходила лиш одну відповідь: Бо вони слабодухи! Так. Приміром, як би той вітчим був сильнійший духом, як би зарік ся, сказав собі: “Покаю ся, не буду гуляти ані пити, відмовляю собі трохи приємностей”; як би не грав ролі такого великого пана, дозволив їй іти на посаду хоч би і без іспиту, а Цїночку трохи менше вбрав; як би не давав Ясьови на всякі ховзанки та танці, то вони всі таки могли би вижити чесно з того що мають і вітчим не потребував би казати їй: “Маєш вийти замуж за надпоборця, бо мені треба кредиту, а він його має”. І де тут сумліне? Тому що він хоче грати великого пана, силоміць пхати ся між “аристократію”, котра й так не вважає його за ніщо иньше, як за свій підніжок,—він хоче губити невинну людину. Яке-ж то страшне насильство поступати так, як він поступає! О Боже! який він підлий! Як єсть де разом у товаристві, то їй лице з сорому одираєть ся, що то має бути її “батько”! Русин—ніколи і слова не промовить тим жаргоном, пхає ся всюди, де його не просять, удає що у нього тисячі а не стидаєть ся казати доньці так упідлюватись. І властиво що він думає далі з таким житєм? Куди воно заведе його? А той Ясь? То

також чесна головка! Але і він також шанує батька—не дай Боже нікому такої пошани! Та якого собі вітчим виховав, такого й має. Дарма! Як хочеть ся збудити для себе пошану, треба мати сильну волю, не робити ніколи нічого такого, щоби вказувало перевагу тіла над духом. А так? Слабодухів ніхто не шанує.

Таке думала, передумувала Лїда. Та чи ставало їй від того лекше? Ні, сто раз тяжше!—та не думати було не сила, і низше, низше хилила ся голова, а батькові слова розпеченим залізом пекли душу. “Будь сильна” і “Сповни мою просьбу!”

Не сила її, не сила.

X.

Штефан здав матуру, перебув кілька день дома тай вибрав ся на село, на лекцію.

Ті вакації, що для иньших були найгарнійші з цілого життя, бо-ж були то перші вільні вакації дорослого чоловіка, він перебув з далека від любої рідні та коханої дівчини. Але мус великий пан, а його перла до того тверда конечність.

Минули й ті вакації. Повернув до дому, забрав з собою Антося і з сімдесятьма гульденами (от троха ще з стипендії, троха з лекцій) помандрував, поїхав до Львова.

Наймив хату на далекому передмістї, записав Антося до гімназії, а сам ходив ще сей місяць по Львові тай шукав лекцій, бо викладів на університеті ще не було. Та йому, як зовсім чужому, тяжко було знайти в сьому великому місті хоч яку таку лекцію! Мусів жити якось із тих грошей, що привіз. Ще би сам вижив якотак. Та ба! він був з братом—то подвійна жура.

Відтак зачали ся виклади на університеті. Взяв собі свою улюблену історію, з мусу ходив на латину і греку. Учащав на виклади пильно, не опускав ні години. Над собою працював

дуже много, а мав до сього змогу: велика університетська бібліотека стояла отвором: читай скільки хочеш. І він читав, читав майже цілими днями. Хотів навчитися та пізнати все.

Що з того, коли минув місяць, другий, третій, і о горе! кишені починали світити пустками. І що далі буде? Що? Про се він звичайно не хотів думати, та вперта думка не давала спокою, а уява вказувала бліду, страшну, схоровану жінку, що часто ставати-ме на дверях його кімнати і зимними, безкровними устами говорите-ме: “Я нужда”.

Кров стинала ся в жилах від сього, та дарма: він знав, що прийде день, коли до його вбогої кімнатки завітає той страшний гість. Та най би ще, як би він сам! Але отте мале, біляве хлопя, що з ним буде!? Чи воно буде також умирати голодною смертю? В чужому місті, далеко від мами, від сестер, далеко від усього коханого та рідного?!

Ні, ніколи не буде сього!

А де-ж рада- де вихід із сього?!

Не знаходив.

Коби можна знайти лекцію, хоч одну лекцію, хоч за сім золотих, щоб було бодай для малого “на хліб”. Оттак ще місяць, ще два, а далі він (Штефан) відбере стипендію і все поліпшить ся. Та лекції не знаходив.

І прийшов день, що “малий” мусів іти без снідання до школи.

Бодай же він був не діждав того! То він так сповняє присягу дану батькови?! Гарно опікується своїм братчиком! Тай через таку опіку піде невдовзі в сиру землю.

Заніс годинник до заставничого банку, остатню і першу річ, яка була в нього ще до заставлення. Дістав щось чотири гульдени, і беріг їх мов найдорожший скарб. Скорше дав би собі одно око виймати, ніж мав би ті гроші стратити.

Та минули ся й вони! А тепер—ха, ха, ха, годинник—остання річ? а чорний одяг, що собі його справив по матурі,

що на нього так довго відкладав по Ґульденови місячно? То ще раз самолюб! Певно йому треба того одягу, бо-ж в Академічній Громаді що тижня якийсь відчит в “Научному кружку”, а він хотів мати сього тижня відчит “Про значіне Козаччини”. Так старанно і довго опрацьований відчит, стільки ночий над ним не доснав, а стільки то марив о тім, як то він тим відчитом дасть себе пізнати товаришам, як вони пізнають, що й він працює, трудить ся! Ну, тепер годі буде, бо в сьому одязі годі виступати прилюдно хоч би тільки й між товаришами. Ну, то й що-ж? То не буде мати відчиту! Добре, що ще хоть не оголошував. Ха, ха, ха, який він сьмішний! І він міг надумувати ся над тим, чи заставляти річи!? То ще рад дурний, тай дурний! Таже було вже давно зробити се і був би мав спокій і не потребував би так мучити ся. Ото великий страх, що не покаже ся дуже “мудрим” перед товаришами! Таже брат голодний, спамятай ся, а тобі якась слава та значіне в голові. Таже твій перший обовязок пильнувати, аби твої не голодували, а решта всьо на бік. Зрозумів?

Зрозумів.

Відніс річи і заставив. А далі—що буде, як і ті гроші минуть ся? Що тоді заставить? Хиба себе. Але чи-ж? Чи кому й хибує такої мальованої цяці!

Шукав далі лекцій. Відколи приїхав то шукав, і годі було знайти. Нарешті, за протекцією одного знайомого, дістав одну лекцію, що для нього була майже щастем. За те, що вчив усіх предметів хлопча з шестої кляси, мав що днини обід. Просив, чи би не можна, щоб замісь нього приходив на обід брат. Згодили ся. Їм було все одно. А Штефанови мов камінь зпав з грудий, що брат буде мати певну ложку страви. Про себе було йому байдуже. Брехав. Казав перед братом і перед своїм учеником та панею, у котрої той стояв на станції, що він віктуєть ся у сусідки. Та се була велика брехня. Бо він, як удало ся йому дістати часом яке переписуванє до дому і заробити собі

Два-три гульдени, то їв; звичайно йшов на обід до людвої кухні, але були дні, коли і того годї було собі дозволити.

Вихуд, поблїд, мов не той став. Та носив гордо голову, бо свій обовязок сповняв чесно.

Находили Рїздвяні сьвята.

Штефан рвав ся, думкою що днини і що години линув домів, під ту похилу, бїдну, рїдну хатину, та годї було. Сих сьвят мусїли сидїти тут, оба з братом.

Сирота “малий”! Як йому десь прикро та тужно! Але що? Про те, щоб їхати на сьвята, і думки не могло бути. Таже зелїзниця коштує, а прецінь як приїдуть до дому, то мусїв би також кілька срібних привезти мамі, за що-ж би вона годувала їх двох! Досить у неї і без того клопоту.

Нї, не поїдуть. Будуть сьвяткувати тут. Просив свого ученика, ще заким той їхав на сьвята, щоби брат мїг і далї приходити на обід до панї, у котрої той стояв на станції. Згодив ся. Значить, брат не буде голоден. А він?

Ой Боже, Боже, як йому було гїрко просити, признавати ся до своєї бїди! Він нїби не казав просто, чому не їдуть на сьвята: казав, що не їдуть тому, бо він має приготовляти когось до іспиту; та знав, що брехав нескладно і що його ученик пізнав ся на брехнї. Га, що-ж робити! Житє тяжке, не легке!

Прийшов Сьвятий вечір.

Антось ходив цілий день мов сонний з кута в кут, місця не мїг собі знайти. Видїв Штефан, ой добре видїв, як він бїдняга мучить ся. Та нї словечка не каже. Нї! ще нїби й жартує собі. А ті жарти мучили Штефана гїрше незнати яких докорїв, бо дали йому пізнати, що й та дитина пізнає вже, до чого воно йде, та хоче й собі не показати, як мучить ся, і ще нїби й жартує. О, конче треба злагодити якось той його біль. Коби можна хоч почастувати його вечерою. Але як? Коли нї

шелюга при душі нема! Коби де позичити кілька ринських, хоч два, хоч три. Треба пробувати щастя.

Іде до Жида, от там недалечко в крамниці, пише вексель на вісім—дістає п'ять; розумієть ся, по довгих торгах і короводах, і то лише з тою умовою, що віддає свій лист заставничий на годинник і одяг; се значить: на випадок, коли до осьмого лютого не віддасть Жидови то Жид має право викупити собі годинник і одяг і зробити з ним, що йому схочеть ся, за те, що позичає йому тепер п'ять гульденів. Поганий інтерес, але малий не ляже спати голоден, а то ґрунт! Таки в сій крамничці купує Штефан дров і хліба і йде “до дому”. Відтак іде знов у місто і приносить відти поливаний горщик, пів кварта пшениці, трохи меду, кілька яблук, гербати, булок і грудку масла. В кишени єсть і свічка.

Входить до хати.

Антось сидить у куті коло зимної печи і плаче. Штефан удає, що не бачить того, і свавільно кричить:

—Буде баль.

Відтак зачинає широко розправляти про те, як то вони будуть нині справляти кутю.

Антось теж розвеселив ся і вони в двійку розпалюють у печи. Огонь весело горить, аж дуднить. Штефан полоче кутю, насипає в горщик, наливає водою і кладе на жар. Кутя варить ся, кипить, збігає. Так за годину вона й готова. Небогато її, то й скоро зварила ся. Кладе на вікно, аби застигла.

А в хаті тепліє.

Він накриває стіл якоюсь скатериною, що мама завинула була хліб, як передавала на дорогу, вкладає свічку в шийку від порожнього каламаря, на одну тарілку набирає куті, котру приправляє медом, на другу кладе грудку масла. На середині стола святий хлібець.

Коли вже до столу накрито, докладають ще дров до печи, присувають недалеко неї стіл, сьвітять сьвічку і припрошують один одного “до столу”.

—А прошу, присувайте сї.

—Декувать, сїдайте ви перші, вам по старшинї належить сї.

—Але-ж ни гордуйте, досьгайте, шо Бог дав.

Та отаке припрошуване нагадує їм любі, минулі часи, і сльози так і навертають ся на очи.

Якось вони вже припросили ся і позаймали місця, близько один коло другого. Заким зачинають їсти, то встають і тихо, тихо говорять молитви. Горячі, благальні, з під самого серця пливучі слова зривають ся і завмирають на устах. А сльози звільна спливають по лицах. Відтак тихо падуть собі брати в обійми і довго, довго так стоять. Двох їх, двох лише в сьому цїлому, великому місті. Нікого свого—нікого любого. Малий шукає оборони та любови у старшого, старший у любові малого витревалости на дальші злидні. Таж їх лише двох оттут. А їх родичі у низькій, похиленій хаті, в тому далекому селі журять ся мабуть, та плачуть за ними! Така доля.

Далі кушають куті. Щось троха ніби недоварена, тверда. Се їх розвеселює. Сьміють ся, які то вони кухарі. Ну, і ще до того кутя без маку. Та за те солодка, дуже солодка. Коби їм так і ціле жите солодко плило!

Згадують, що там тепер дома. Сумно,—а може ні—може гамірно, весело, бо Маріїн синок не дає нікому плакати. Тай Юра певно прибагає, що аж хата ходить. От, Богу дякувати, що не сумують. І вони—Штефан і Антось—уже сьміють ся, бо кілько-ж то ще нещасливійших жив на сьвіті! У кількох-же то хатах сьогодні і кусника хліба нема!

Кінчать їсти кутю. Тепер зачне ся панська вечеря. Будуть їсти хліб з маслом і пити гербату. В хаті тепло, ясно, єсть горяча гербата і хліб з маслом, го, го, які вони пани!

Та вечеря смакує їм дуже. На закуску по одному яблукови, і що більше треба? Весело на серці, полекшало трохи. І знов згадуєть ся рідна хатина і причуваєть ся звук сьвятої пісні—колядки. І вони співають—колядують, а з тим співом їх душа летить до своїх, до рідних, а Штефанова летить й до очий-зір, до дівчини коханої. Чи згадала-ж вона його хоч раз так щиро, як він згадує її що дня, що години?

Тихо, торжественно ллеть ся їх спів. Він так гармоніює з отсим величним спокоєм зимової ночі. Тисячами небесних бчій заглядає вона в їх убоге віконце посріблює малі шибки, та жемчужить иней, яким вони злегка покриті.

Пізно вже—і хоч як хочеть ся їм ще колядувати, то стають- бо-ж иньшим мешканцям сеї хати може й не дуже приємний той спів серед ночі.

Тихо та любо сидять побіч себе і згадують—думкою переносять ся в рідне, кохане село, і витають коло дорогих осіб.

Так вони сьвяткують Сьвят-вечір.

XI.

Ліда шалів з утіхи! Приїхав Роман на свята,єдина щира, рідна душа,єдиний друг, перед котрим вона може серце отворити, висповідати ся із усіх болів та мук. Давно вже не виділа ся з ним. Ще від Великодня, бо підчас фєрій перебув дома лише кілька день—от так про людське око, але й тоді старав ся як найменше перебувати дома. Відносини його з вітчимом були такі натягнені, хоч зверху ніби дуже чесні та сердечні, що лишень що маленького, яка дрібниця могла порвати так туго натягнену струну. Одно незручне, надто жорстке потягнене смичка по струні, і чемність та середечність могла змінити ся на отверту ненависть.

Отсього Роман не хотів з огляду на маму і сестру, і тому старав ся як найменше перебувати дома та стрічати ся з вітчимом. Був би може й не приїхав на свята,та щира просьба

сестри, той її лист, що в його стрічках не було скарги, за те між стрічками мож було читати безмірний жаль та муку, скло-нила його до того.

Дома нічого не змінило ся: вітчим усе вдавав великого і делікатного пана, в самій річи полюючи на ласки та аванси, був панський підніжок. Мати була все горем пририта, на сльози богата жінка; Ціночка грала ролю дорослої панни в куції суконці, докучала чим лише могла Ліді; вбирала ся все в якісь нові лашки, розбивала чи там грала на фортепяні і була горда на свою красу та делікатність; Бобик—великий, огрядний хлопчище, все не хотів учти ся, виправляв збитки, кутив мов старий “фебер”, убрав ся мов перший “шпорт”. А Ліда?— все була Лідою; повна найгарнійших поривів та ідей, усе рвала ся до красшого життя, та мусіла обмежити ся на “ловлене” женихів, які не хотіли ловити ся, бо примана, що їх мала приманити, була лише гарна та—не золота!

Тяжке було її житє, а сього року було воно просто нестерпне. Як “ловля” на надпоборця не вдала ся, то мала спокій весну й літо; при кінці осени знов зачав її вітчим торочити, що сеї зими доконче мусить віддати ся за п. ассесора, давнійше торговельника волами, тепер “усіми поважаного”, грубого, лисого, побожного і багатого “obywatela miasta Z.”. Сього пана ассесора не треба було дуже приманювати: він уже здавна хотів женити ся з Лідою, не так тому, що Ліда йому сподобала ся, як тому, що пан канцеліст знали про його давні, не дуже шляхотні, а навіть нечисті вчинки. А знову для пана канцеліста та женитьба Єрського з Лідою була би просто спасенєм з неба, бо “кредит, кредит у всіх і вся”, а до того можна би ще й дещо зарвати—що-ж? любенький зять для батька на все готов. Можна би ще троха погуляти та задати шику, що багато значить до авансу; а там—так гарно звучить пан начальник, а ще гарнійше сяє, мо-же і зо-ло-тий ковнір! Шо се може смерть невинної людини, ну, то се не так страшно;

він же хоче лиш її добра, бо що-ж иньшого її чекає? а врешті коли лише схоче, може бути щасливою!

Ліда опирала ся сьому новому насильству над собою з цілою силою, яка знайшла ся у неї. Та її вся бесіда була даремна! Що-ж? най би навіть вона й прилюдно відкинула ассесора, най би навіть і з церкви і від престола з вінчання вернула ся, то що з того? Що далі? Приміром, най утече де на село, най навіть стане учителькою—може би дали яку посаду і без іспиту, бо-ж вона має ту осьму клясу—і що? Чи вона поволітня і може собою розпоряджати? Чи вітчим не може казати шупасом приставити її до дому? Та-ж він її опікун! А далі—може її замучити повільними тортурами, знущанєм, бійкою. Ні, краще смерть! Зимна, холодна, німа, без сонця і цвітів, без весни і сьміху—понура і сумна смерть! Але-ж вона хоче жити, хоче радіти, тішити ся синявою неба, золотими блисками сонця, ніжним сріблавим сяєвом зірок; хоче вдивляти ся в лице місяця-чарівниченька і дихати ароматами весни, і хоче жити і любити і кохати—а не вмирати! То хай жие і хай буде жінкою ассесора і хай кохає того ненависного, бридкого чоловіка, оттого, що, здаєть ся, перед ніяким поганим ўчинком не завагав би ся, щоб лише побільшити своє майно; вона має стати жінкою того, на кого стілько людей плаче, того, що—але ні, отсе слово навіть у шепоті не перейде через її уста. Вона—золота пісенька!

Але вона не піддасть ся тепер так легко, ні! Напише до брата, най радить що знає.

“Приїдь, коханий братчику, поможи, бо в мене нема нікого крім тебе. Двоє нас на сьому сьвітї. Мама, матусенька? Що вона може супроти нього? Раз, коли пробувала вступати ся за мене, то він при моїх очах ударив її. Чуєш? о, розумівш, здаєть ся, що після сього я не можу навіть жадати її заступства за мене. От так нераз вечером сядемо разом собі, запла-

чемо, тай тільки нашого. Одна одній ні словечка не каже, та розумію я її а вона мене. Тай тільки.

Оте: “сядемо обі тай заплачемо”, страшенно роздразнило Романа.

—Боже, коби та Ліда навчила ся вже раз ще чого иньшого як плачу. Шкода дівчини, бо в неї золоте серце! Та треба їхати, то мусить бути щось поважного, коли навіть та довготерпелива Ліда називає “дорогого батька” через “він” і потроха скаржить ся на нього. А вона до тепер не звикла була скаржити ся.

І Роман поїхав. Приїхавши зараз зміркував, що до чого йде, бо як тільки западав вечір—от так по шестій годині—приходили дорогий батенько з паном ассесором, і тоді всі збирали ся в сальоні в стилу “японським або богомазівським”, як його звав Роман, ну, і починала ся приємна забава. Ліда сідала в найтемнішій куті кімнати і мовчала, пан ассесор розсідає ся на канапі (на фотелі не сідав, бо вже раз показав свою здібність гімнастичну, вивинувши з фотелю прегарного козла) і мовчав; Роман сідав у другому куті кімнати і слухав, що ті обоє говорили. За те Ціночка і пан канцеліст, чи там пак “*rap sekretarz*” бавили всіх, с. є. п. *sekretarz* говорили “*górnolotne*” компліменти п. ассесорови, а Ціночка миленько жартувала з Романом; так миленько, що він нераз мав охоту почастивати її зломаною ніжкою від фотеля. Так десь годину по тій “приємній забаві” входила до сальону пані Херська, запрошуючи всіх на перекуску, і знову починала ся друга приємна розмова. Тільки п. ассесор ставали тепер розмовніші, хвалили господарський талан панни Лідзі, хоч вона в ту пору зовсім до газдівства не мішала ся, бо сиділа “в сальоні” а тепер знову при столі. Далі—давали предовго просити ся, щоб узяти бодай кавалочок булки до кави, бо казали, що вони в таким милім, поетичнім товаристві взагалі не в силі нічого їсти. А відтак зачинали розмову на теми літературні, при чому

слухачі довідували ся, що Міцкевич написав “Марію” Мальчевського, що Енейду написав Гомера; що Роберт Брюс був поетом інфляндським, і ще много иньших інтересних річий. Бо п. ассесор займали ся не лише своєю, але й чужою літературою.

—Так, так, я хоч троха в літах, але поезії в мені ще дуже багато!

Роман щось два вечери слухав тих поучаючих розмов, а третього не хотів і зовсім не явив ся на вечірній приймній забаві.

А відтак Святий вечір—на щасте без п. ассесора, далі перший день Різдва з п. ассесором, далі другий день без п. ассесора, за те мали “паньство секретаржовство” йти на візиту до знайомих. Роман не йшов і просив, щоб і Ліда могла лишити ся дома, бо він невдовзі їде знов до Ч., а не мав часу ні разу поговорити з нею про все. Отся просьба була п. “секретаржові” дуже не по нутру, бо він прирік п. ассесорови, що “Лідзя” буде теж на візиті, тому то й сказав Романови, що сам не знає, чи Лідзя схоче лишити ся дома, бо йому здаєть ся, що приємніше їй буде піти на візиту, де зможе побачити дорогу для себе особу.

Ліда зблідла, Роман теж, та ніби жартуючи сказав до Ліди:

—А Лідочко! Гарно се, навіть рідному братови не сказати, що в тебе вже єсть хтось дорожший за брата. Ну, та коли тато видали тебе з секрету, то мусиш признати ся, хто то такий?

—Питай тата, хто то? Я ні про кого “дорогого” для мене не знаю.

—Лідзю! Але-ж не потребуєш стидати ся, таже то рідний брат! Ну, табо з тебе, Романе, теж недогадливий чоловік! Бачиш його що дня у нас, а не видиш, як любов у його і її серці розвиває ся мов рожевий цвіт!

Роман блідне.

—Прошу вас тату, залишіть ті жарти. Я-ж прецінь не такий наївний, щоб мене можна в сей спосіб позбути ся.

—Я не жартую.

—Ну, даруйте, але-ж хіба не могу вважати серйозними ваших слів, що в Ліді розвивається любов до ассесора мов рожевий цвіт!

—А то чому? Що-ж? Хто збагне дівоче серце! Не правда-ж Лідзю?

—Тату, прошу вас, гамуйте ся. Хоч без тих клин! Пощо завивати в рожеві папірці болото і казати, що то чоколяда? Скажіть попросту: Мені треба гроший а ассесор їх має. В мене гарна пасербиця і я продам її йому?

—Що? ти сьмієш?

Роман звертає ся до Ліді і каже:

—Лідочко, прошу тебе, йди звідси. Тепер ми сами будемо говорити з собою. Іди до мами.

Вона хвилю вагається, відтак іде.

Коли двері за нею замкнули ся, Роман провадить далі:

—Прочу вас тату, лише не горячіть ся, бо я також могу забути ся, що ви муж моєї матери. Що-ж? я кажу лише правду: ви хочете продати Лїду і мусите признати, що в душі ви самі сей ваш учинок зве́те продажо́ю. Та я на се не позволю, я. Правда, ви її опікун з права, та я також маю якась право до неї, врешті мій дорогий батько поручив мені дбати про її щастє.

—Ти щенюку, моїм кровавим хлібом викоханий, ти сьмієш мені казати такі слова! От я виховав собі своєю кервавицею потвору!

—Прочу вас, поволи! Насамперед, що ви не вигодували мене своєю кервавицею, бо мій батько лишив для нас гроші, котрі ви розтренькали Бог зна куди, отже то ви кервавицею мого батька грали ролю великого пана. Далі—коли ви женили ся з моєю матірю, то ви не брали її з ласки, бо й без вас були-б ми не згинули. Мати мала свою вдовичу пенсію. А коли ви брали матусю за свою жінку, то тим самим і нас обоє за

своїх дітей і се було вашим обов'язком годувати нас. Гарно-ж ви нас “кохали”. Много викладали на наше вихованє. Прецінь знаєте, що я вже від шестої кляси майже сам утримую ся. А Ліда? таже служницю однако муїли-б ви тримати, а вона вам її заступає вже від дванацяти літ!

—Мовчи поганьче, бо тобі лоб розтріскаю.

—Ну, даруйте, не розстріскаєте, бо сей учинок не причинив би ся зовсім до вашого “авансу”, за котрим так гоните, і замісь золотого ковнїра дав би шнур на шию. Врешті не маєте чого так горячити ся. Я лише правду говорю і кажу вам, що коли не дасьте Лїді спокою з тим вашим ассесором, то можете легко опинити ся і на бруку.

—Що? що? ти грозиш! І яким сьвітом можеш мене довести до сього?

—Ну, слухайте—сеї справи я не хотїв ніколи рушати, та ви самі змушуєте мене до сього. Правда, як ви женили ся з мовю матїрю, то вона мала шість тисяч, котрі (я се знаю) хотїла записати на Лїдине імя. Ви її відвели від того, казали, що Лїдині гроші і так не пропадуть, що можна буде і потому віддати їх їй, а тим часом мало-помалу розійшли ся ті гроші на ваші гулянки та Цїноччинї фортепяни, а тепер не досить, що ви Лїду обрабували, але ще хочете її продати? Правда, ви перед правом ніби чисті, бо-ж мама не дитина, могла зробити як хотїла, могла не платити ваших довгїв, могла записати гроші на Лїду. Могла!? Та як їй було те чинити, коли вам а тим самим і її і нам грозила ганьба, руїна! Як могла? Ну, ви перед правом можете сказати, що гроші були жінчині, а чоловік і жінка одно, то гроші були й ваші; бо певно, правно не було зголошено, чїї то гроші, але ви знали, що то Лїдині гроші. І знаєте що? помимо того, що право позїрно за вами, я, коли ви лише не лишите Лїди в спокою, буду вас скаргити до суду. Чуєте? Ви можете сьміяти ся, бо знаєте, що суд може признасть і вам правду, але се видите, однако таки ви покажете

ся людям в правдивім світлі і вони будуть знати, як то “найліпший муж і батько” поступив з жінкою та її дітьми. Далі—я розповім і про те, що ви силуєте Ліду йти за асесора, а суд як опікун малолітніх не дозволить знущати ся над нею. Я знаю, що се було би погано розкривати перед світом погані, болючі рани моєї сімї—та дарма. Щастє сестри пре мене до того, голос батька накликає заступити ся за безоборонну.

—Ну, і що далі?

—Хочете знати, що далі? Далі те, що тоді на віки пропав ваш аванс і золотий ковнір, бо скомпромітуєте ся страшенно; що ніякий чесний чоловік і руки вам не подасть; що щастю вашої улюбленої Ціночки можете вже тепер заспівати “вічная память”, бо-ж ніхто не схоче лучити ся з такою родиною, що і нечесна і бідна. Я би вам радив ліпше покинути мрії про віддаване Ліди за асесора, дати їй волю, най іде собі учителювати, коли хоче того конче. Тим увільните ся і від неї і від обовязку утримувати її, що вам став уже кістю в горлі. А коли ви доконче хочете поріднити ся з асесором, то маєте своєю Ціночку, най вона буде драбиною, по котрій будете лізти до кишень асесора. Врешті як хочете, вибирайте; я вам лише кажу, що хоч би я мав допустити ся і злочину, Ліда не буде жінкою асесора.

І Роман тихо вийшов з хати.

—Іди до дідька, ти червоний радикале! Бодай же ти був малий здох, бодай ти ще нині голову зломив. Ото жите! І пни ся тут висше, коли ті, що ти їх вигодував, перешкаджають тому.

І пан “секретарж” важко опустили ся на софу і снували невеселі думи. Врешті додумали ся до того, що з женячки асесора з Лідою нічого не буде і що ліпше уступити добровільно, ніж допустити до того, аби “той червоний радикал” скаржив його в суді, ну, бо розумієть ся, що по такій авантурі пропав би аванс безповоротно. Бо-ж усі ті, від котрих віч залежав,

довідавши ся від Романа про цілу справу, хоч в душі признали-б (Херському) слухність, та подумали-б, що вони будучи на його місці поступили би так само, то прилюдно будуть ганили його і корчити міни превеликої чесноти. Із сього роздування п. “секретаржа” виникло те, що п. секретаржовство спізнали ся троха на візиту, і що нарешті полишили таки Романа й Ліду самих.

В кімнаті було вже троха темнувато, бо зимове сонце у хмари спатоньки лягло, з землею розпрощало ся. Вони обоє сиділи недалеко печі і довгу хвилю мовчали. Далі Ліда в пориві безмірної вдячності схопила Романа за руку і палко поцілувала її.

—Спасителю мій,—шепнула лише.

Він, мов опечений тим поцілунком, сказав остро:

—Ну, Ліда, не роби дурниць. Я лише зробив те, що мені наказував обовязок—та-ж я твій брат. А тепер досить про се, а поговоримо щиро. Я-ж прецінь також стужив ся за своєю маленькою Лідочкою. Ну, оповідай що про себе.

Тихо засьміяла ся.

—Оповідати про себе? Що-ж, та-ж ти знаєш ціле мое жите, не змінило ся воно і крихти. От лїпше кажи що про себе. Говори щиро про все, не бій ся, не зраджу нікому. Оповідай про те, як у вас там у великому місті живеть ся? Про ваше студенцьке, товариське жите, про спільну науку. Я хоч з оповідання хочу жити тим вашим повним житєм.

—Повним житєм? Лїдо, не будь же такою дитиною. Що се властиво за повне жите, і чи воно для нас? Для нас—пролетарів! Ха, ха,—повне жите! Ой Лїдо, Лїдо! наше жите, се вічна кривава борба за кусень хліба, се борба з підлотою, рабством, пониженєм. Ну, як хочеш пізнати те “повне жите”, то слухай. Жию в купі ще з двома товаришами в клітці, що має пять метрів здовж і в шир, два в висоту. Рано встаю, іду до уряду, пишу від осьмої до другої, з полудня від четвертої до

шестої, і маю за те аж двадцять гульденів. До того маю ще лекційку за п'ять ринських, бо за двадцять ринських у такому великому і дорогому місті пожити ся, убити ся, ну, і ще ріжні “народні ціли”, що так само потрібне до життя як і їда, то зовсім не можна. І двадцятьп'ять ледви вистає. А знаєш, чоловік не раз такий хорий, такий слабкий, а мусить пильнувати того уряду, щоб хто другий не захопив місця. А часто мусить мовчати, хоч як би то хотіло ся сказати кілька слів правди, але годі—бо тоді чуєш чимне “Padam do nóg” і кінець. Як би ти знала, як те все мучить! От не раз вечір, як прийду із тих усіх тарамат, то такий змучений, що всякі виспі ідеї видають ся мені дрібницею супроти того, щоб на хвилю задрімати.

Ліда перервала:

—Але ти не дримаєш?

Говорив далі:

—Ну, видиш, певно що не дримаю, бо таки треба і вчити ся і дещо прочитати. Та чи то варто так мучити ся? Таке однако всьо скінчить ся, однако ми змінимо ся на порох, а наші душі розпливуть ся в небуте, в нїрвану.

—Прошу тебе, Романе, не будь же таким пессімістом, та-ж жите таке гарне. Для самого життя варто жити!

—Лідо! жите гарне—і твоє може? ну, ну і се добре знати!

—Моє, Романе, дотепер не гарне, та хто зна, що мене ще жде? Може як раз я йду на стрічу великому та ясному щастю? Я ще таки вірю в жите та в його щасте, бажаю любови та волі, мов сьвітла та сонця.

Роман довгий час мовчав. Відтак говорив поволи, з іронічним півсьміхом на устах.

—Бажаєш любови? А чи ти знаєш, що вона, і чи віриш в неї? Я ні!

—Чому?!

—Ти певно думаєш, що кажу се з власного досьвіду, що в моїм серці вже відбув ся перший акт тої драми а радше комедії, що зветь ся любовю. Ні, так не єсть. Але знаєш що, берім живі приміри. Чи єсть любов? Нема! А знаєш ти, що може вона в мущин ще і найдеть ся, але в жінок...

—Романе, що се за бесіда?

—Правда! Ну що-ж? дуже любила нашого батька та проклята п. Вандзя? О, у вас усе лише раховане, все хто дасть більше, той возьме.

—Ну, Романе, даруй, се не так. Коли брати примір з найблизшого окруження, то як гадаєш, у кого було більше рахования “хто дасть більше?” у нашого вітчима чи у нашої матусі? Хто тут любив? Мущина чи жінка? Ох ні! ти вже даруй! Люди!—однакові люди, чи мущини чи жінки. Є між одними і між другими вірні й невірні, добрі і злі, благородні й підлі. Мені здаєть ся, що коли-б люди уважали любов справді таким високим чутєм, яким вона єсть, то не було-б ніяких спроневірень, ні підлих зрад, ні купна.

—Гм, може воно й так, хоч аргорос нашого вітчима і матусі, то він також любив її колись, хоч не тоді, коли женив ся з нею. Та впрочім, не буду сперечати ся з тобою в сьому предметі, о, бо я виджу, що вже хочеш щось казати і навіть знаю що: “ти тримай ся одного!” Ми говорили, хто рахував—хай буде, що й обое любили, а виходить, що таки лише вітчим рахував. На се я би відповів, але ні, вже нічого не кажу. Бо зрештою мені здаєть ся, що на сьвіті нема безоглядної чесноти і не може бути високої любови. Та о тім по тім. Як би ти знала Лідо, яка ти була прегарна, коли отак з запалом говориш. Просто чудова. Лише не гнівай ся, се ніякий комплімент, я-ж брат. Коли-б у тебе до твого гарного лица та золотого серця ще й твердий характер, ти-б просто була ідеалом. Та що, коли ти така слаба! То не гарно, Лідо. А ти ще до всього так гарно називаєш ся: Lied—пісня. Яке-ж то гарне імя. Батень-

ко так назвав тебе і мені здається, що коли тебе так називав, то не хотів тебе мати жалібною, милосердя благаючою піснею, лише сильною та могутньою, та солодкою і ясною піснею весни і любови. Він же написав: Будь сильною, бо лише сильні мають право до життя!

—Се не людське право!

—Га, що-ж, коли воно таки так. Коли хто не має в собі ніякої сили, ну, не конче фізичної, але взагалі, хто не сильний ні духом, ні тілом, ні розумом, то він ціле своє життя мусить туди йти, куди його попихають, а прецінь такого поганого вегетованя не можна назвати життям. Там собі се!

—Ну, знавш, я тої самої думки. Та чи се слушно, то иньша річ. То ще питанє, чи як раз такі, котрі йдуть усе туди, куди їх хто иньший поведе, не чують ся може й задоволені з сього і чи се для них не життя лиш вегетованє? А відтак чи як раз вони не мають права до життя? Отже се мені видається несправедливим. Бо-ж вони тому не винні, що прийшли слабі а не сильні на світ. Се певно, що тільки сильні можуть відчутти цілу розкіш життя, тому, бо лише вони можуть жити своїм власним життям. Сильні—се сонця, а слабі, то їх планети, або ще гірше—аж місяці, що не мають власної волі і неначе планети довкола сонця, так вони довкола сильних крутять ся і йдуть з ними. Та сьому вони не винні.

—Гм, не винні? не зовсім! Певно, що такі, котрі не відчувають свої безсильности і котрим вона не тяжить, бо вони воліють бути планетами ніж самим сонцем, ті невинні. Але такі, котрі так як ти розуміють і відчувають, що таке життя, яке вони ведуть, то не їх життя,—ті зовсім винні!

—Ну, братчику, ти щось надто поетизуєш і починаєш бути неконсеквентним. Кажеш, що все нірвана, що життя нічого не варте, а накликуєш иньших, щоб були сильні. Коли життя нічого не варте, то пощо того всього?

—Ну, Лідо, навіть коли життя не много варте, то коли вже

живемо, жиймо так як люди, а не як хробаки, що дають п' собі топтати. А впрочім ні—се неправда, що жите для всіх не много варте. Варте воно навіть дуже багато для тих, що бажають його і мають силу бороти ся, мають надію на красшу будучність і вірять в можливість щастя. Ну, я не можу сього про себе сказати. Бо я абсолютно ніколи не зможу бути щасливим, тому що ані не маю в собі матеріялу на щасливого чоловіка, ані не годен уявити собі того щастя. Воно до мене ніколи не всміхнеть ся, бо я занадто все аналізую та розбираю. Я не люблю ніяких зверхніх бліхтрів ні позліток, мушу знати саму суть, перед ніким не хочу гнути ся, а се все не матеріял до щастя. Я не живу мріями, лише найреальнішим житем, а воно каже, що щастє неможливе. Та проте хоч знаю, що ніколи не буду щасливим, я таки працювати-му, не скорочу собі жита нічим, бо хочу бути сильним, побороти себе і свої сумніви, свою неохоту, просто ненависть до жита. Чоловік мусить мати якусь висшу ціль жита, инакше він не чоловік, лише простий збір орґанічних, живих клітин, що вегетують щоб їсти, спати та уживати можливих роскопий жита. Отак само живе кожда звїрина. Та так жити я не хочу. Моя ціль побороти себе. Твоя гарнійша, бо ти бажаєш іти на стрічу щастю. Дуже гарна ціль, і ти осягнеш її, тільки ради Бога перестань бути несмілою, жалібною пісенькою, а будь сильною, могутною і ясною піснею. Побори свою слабість.

Мовчала.

—Тобі певно видаєть ся дивним, що я правник філзоофю те ще й так недоладно. Та то знавш у мене все те роблять нерви. Чекай, за хвилю я буду веселим, за хвилю знов цинїком.

—Романе, прошу тебе, не говори сього. Чи воно годить ся, щоб такий чоловік, котрий тільки що перед кількома годинами так відважно заступав ся за сестру, тепер був таким немічним, так зовсім піддавав ся владї нервів.

—Ну, лишімо се. У мене єсть до тебе малесенька просьба:

сїдай до фортепяну і грай що: що будь. Або нї, то співай що, фантазуї. Так тихо, тихесенько, а може успокоїш правничї нерви, що розфілософовували ся.

Сїла до фортепяну, поклала на клявіатурі руки і сидїла кілька хвиль мовчки. Далї полив ся спів.

Лила ся мелодія без слів. Сумна була, безрадісна, немов зима що вкрила сьвіт. Лила ся мелодія тужна. А далї стихла та туга і полив ся вже бадьорїйший та веселїйший спів, що невдовзі змінив ся в чудову пісню бажаня щастя і жита.

В кімнатї було темно, лише місяць лив сьвітло крізь по-сріблені морозом шиби вікон, а вони, брат і сестра, сидїли близько себе і снували нескінчені мрії.

XII.

І знову йшли та минали роки і жите. Ліди було все однаке, одностайно сіре. Нічого в нїм не змінило ся. Вправді тепер не мучив її вітчим нїяким ловленем женихів, бо бояв ся “червоного радикала”, та на посаду все таки не хотїв пустити її, вже не так через те, що бояв ся стратити, як через те, що Цїночка вже почала на добре панночити та “бувати в сьвітї”, ну, розумїєть ся, нічого не хотїла і в руки взяти, щоби не зґрубїли та не зчорніли, постійної служниці не можна було тримати, мати сама незмагала, а роботи все було гук. Ну, і Ліда мусїла оту роботу сама виконувати.

І так тягло ся вже щось третїй рік.

А далї пішло ще гірше.

Гуляще, веселе жите п. “секретаржа” було би вичерпало і криницю золота, а не тих мізерних кілька тисяч. І пану “секретаржові” замїсь золотого ковнїра почала всьміхати ся руїна і сором. Він став незвичайно прикрий навіть для своєї Цїночки, картав за найменьшу дурницю Бобика, лоточив день у день жінку, а Ліда, та попросту вже й жити не могла. Він усе дорїкав їй, що то через її упїр вони будуть мусїли терпїти нужду. Бо коли-б була віддала ся за асесора, то все було б

інакше. Що-ж? коли їй забагаєть ся якоїсь поезії чи Бог зна чого, а тимчасом її рідна мати вже незадовго буде мусіла хіба жебрати, бо-ж не до чого иньшого воно йде.

А Ліда мов спасеня з неба ждала, щоб їй скінчив ся двадцятьперший рік, щоб була вже повнолітна та вступила ся з хати. Тоді вітчим не зможе її задержати, бо вона буде панею своєї волі. Піде учителювати.

І вона раділа. Прецінь уже раз буде мати те моральне задоволенє, що має кавалок хліба, хоч черствого та чорного, та свого, бо до тепер мусіла приймати мов милостиню отой хліб, правда білий і сьвіжий, та гіркий і солоний, бо подаваний зимними руками і з суворим, згірдливым блиском в очах. А той же гіркий хліб тяжко був зароблений та заслужений, гіркими сльозами окуплений!

Тепер, тепер заживе вона може своїм повним житєм. О, вона знає, що те житє не буде ні цвѣтистим килимом, ні пахучим, миленьким, зеленим лугом, тільки кремениста, тверда стежка заросла, глогами та колючками; про те вона не лякає ся його, бо хоче бути сильною. “Лише сильні мають право до життя і до щастя”—доспівувало в її душі. І се була правда терпка, болюча, а проте правда! А вона хоче бути сильною, бо нагородою мало бути щастє. Яке воно буде, того не знала, знала лише, що бажала того щастя, відколи вчула звук того слова та почала розуміти його. Те її щастє мало бути таке гарне, чарівне, таке велике, безмежне. Нехай триває тільки хвилину, лиш малу годинку, та най прийде! Вона заплатить за нього житєм, покине “вигоди”, покине “спокій” та піде працювати разом з тими темними, селянськими масами., з посеред котрих вийшов її покійний, нещасний батько. Бо дома сидіти їй на далі зовсім нема чого. Поволи, поволи і вона займе тут місце хіба простої служниці. То радше вона зі своєї пенсії буде платити служниці, а сама піде учителювати. Вона їй так лише діссонанс у своїм родиннім кружку. Правда, гірко

їй буде без матусі, а матусі без неї, та й тепер чи їй солодко дивити ся на повсякчасні муки своєї дитини, котрим вона не в силі зарадити?

І Ліда одного дня зібравши ся на відвагу сказала вітчмови, що задумує тепер старати ся о учительську посаду. Вітчм зразу не хотів того слухати, та коли Ліда обіцяла, що за свої гроші найме для мами служницю, вже не змагав ся і позволив.

Гірко було з матір'ю.

Вона не боронила, ані не перешкаджала; вона лише так гірко, гірко заридала і сказала:

—А бодай же така мама як я, під землю запала ся, що таке солодке жите дала своїй найліпшій дитині! І ти, така вразлива та ніжна дівчина мавш іти сама без опіки учителювати на село? І ти мавш зносити ціле гірке, безпросвітне жите вчительки? І ти, що так бажаєш любови, ніколи не вчуєш дорогих слів коханого муцини “люблю тебе”, ні не зазнаєш, що його любов? Боже, Боже, за що-ж ти мене так тяжко караєш?

Тут “сильна воля” Лідина висіла вже на волоску: оттого наріканя матери на себе саму вона не могла перенести, отих сліз тяжких не могла видіти. Та про те почала її просити, щоб не плакала, так щиро розкрила перед нею свою душу, як ще ніколи перед тим, лагідними, любими, веселими словами успокоювала її тяжкий жаль, що мати немов згодила ся зі всім. Бачила врешті сердешна, що й таке жите, яке Ліда веде дотепер, се далека дорога “не до щастя”, і вже не сперечали ся.

І Ліда дістала посаду!

В селі Н. хибувало молодшою вчительки і вона дістала там місце. Недалеко від міста і люди в селі були досить добрі, управитель школи, теж, і Ліда поїхала.

Правда, на самій стрічи повитала її темна, мокра кімнатка, перероблена з жидівського ванькирика, (бо школа “молодшої сили” містила ся в давній коршмі), брак дров, а се було

вже в падолистї, не дуже прихильний привіт декого з громадської старшини та дарма: Ліда думала, що буде ще гірше. Бо зрештою що-ж? за кілька день надвезли дрова, Ліда запалила в печи, вохка долівка трохи просхла і стїни висушили ся, і Ліда почала жити в своїй хатці.

Далі почала вчити дітїй. Спершу йшло дуже тяжко. На щастє управитель був добрий чоловік, показав що й як робити, навчив чого не вмїла в провадженю дітїй, і Ліда поволи втягла ся в той обовязок та полюбила його. З дітьми йшло діло теж досить добре, бо були слухняні і досить похопливі. Найгірше було з родичами дітїй. Видїли, що “прафесорька” молода тай добра, і почали не пускати дітїй до школи. І Ліда тоді сама не знала, що починати. Записувати до виказу не хотїла, бо занадто жалувала їх і старла ся їх оправдати, що вони не можуть ходити, бо то одним задалеко, а другі не мають у що одягнути ся анї вбути ся, а зима остра і т. д. Воно почасти може й було правдою, та що з того, коли того не хотїв узглядїїти управитель, а тому інспектор, а інспекторови знов Рада шкільна. І з того виникало множество непорозумїнь.

Нераз приміром прийде до неї який селянин, скорчить ся в три погібелї тай просить:

—Панї професорько, ни подавайте мого Дмитруне на штроф. Та я би сам раднїщий, аби сї дитина вчила, коли чоботи му сї розпали, а босий тепер ни піде, бо сами здорови знаєте, що студїнь.

—Що-ж, газдо, я прецінь не подаю сама на штроф. Ідїть до пана професора тай скажїть, чому ваш хлопець не ходить до школи.

—Та Дмитруньо до вас ходить.

—До мене. Але то видите так: я лишень записую, кого не було, а решта належить до пана професора.

—Ну, то будьте ласкави не записуйте.

—Як-же я це можу? Таже прецінь як би я не записала

вашого, то мусіла-б не записувати і другого і десятого. А надомною-ж ще й пан професор і пан інспектор, тай най котрий з них котроїсь днини увійде до школи, тай увидить, що половини дітний у школі нема, а ніхто не записаний, то що? Та-ж ви самі це знаєте, що й ви мали би однако біду і ще до того і я мала би. Так не можна. Єсть припис, що діти мусять учащати до школи і того не можна змінювати. То для вашого власного добра.

—Ей падоньку-ж мій, падоньку! Де-ж мині сї на сьвітї дівати? Кажете йти до пана професорьї?

—Та йдїть як хочете, але то вам не богато поможе, бо пан професор мають наказ подавати виказ усїх тих, що не ходять до школи з якої иньшої причини як слабїсть.

—Ой Господи Боже, тай чому-жїсь му лїпше нїг не відобрав, нїж мали сї чоботи подерти. Хоть би не треба було штроф платити,—казав мужик і відходив мало не плачучи.

Коли Ліда була “при грошах”, то давала йому кілька шїсток кажучи:

—Нате ґаздо, полатайте хлопцеви чоботи, бо шкода, аби школу опускав. Як будете мати, то віддасьте.

Таке трафило ся досить часто, особливо в перших тижнях її учительованя. Та скоро завважила Ліда, що селяни надуживають її мягкого серця, а навіть по троха сьміють ся з того. Та се ще було нічого. Далеко частїйше трафляло ся, що до школи приходив який бутний, премудрий і не зовсїм тверезий ґазда, та починав сварити ся а навіть грозити. Вона на превелику силу випрошувала його з хати, замикала хату на ключ і коли ще який “приємний гїсть” мав загостити до неї, удавала, що її нема дома.

Ой нераз прийшло ся їй через те гірко заплакати, нераз навіть цинїчно засьміяти ся, коли пригадала собі, що вона прийшла тут з вірою, що здобуде щастє, що зможе працювати на користь народови.

Тоді безмірна туга опановувала її, в серці немов тріскали, рвалися всі сердечні струни, а душа хотіла вирватися з немічного тіла і прудкою ластівкою мчати до світла, до сонця.

Та дарма!

Коло себе бачила Ліда стіни своєї зимної, темної кімнатки, крізь невеликі, замерзлі віконця заглядала в її малу хатку понура ніч. Вітер вив-завивав, денезде заскрипів сніг під колесами возів та коний, або під чобітьми людей. Та й сі відгомони якого такого життя були досить рідким гостем коло її домівки. Звичайно було пусто, тихо, мертво і її змучену цілоденною працею, важкими обставинами життя та лихими людьми опановувала теж мертва байдужність, майже сонність. О, як вона боялася тих хвиль! Хто зна, чи не гірше як лютого вихру, як шаленої зимової метілі-бурі. Тоді вона чула ще що живе, відчуває, бажає боротися як той невпинний вихор; що взагалі відчуває ще в собі якість життя, але та пустка, та мертва, безконечна пустка, тишина, о, того вона лякалася гірше найбільшого лиха. І так буде йти рік, і два, і десять, і все однаково, все самотньо, самотньо, тихо, бідно. І так буде йти вічно...

А так десь коло восьмої години приходила до неї стара Марциха, що їй послугувала і ночувала в неї, і тоді починалися у них безконечні розмови. Стара оповідала про безталання сільських жінок, і взагалі про сіре мужицьке життя, а панночка слухала тих простих немудрих оповідань і на віки записувала собі їх у пам'яті. Ніколи вона не мала їх позабути, ніколи таких слів не забуваєть ся.

Та що з того, чи лекшало Ліді з того?

О, часто, коли вже Марциха заснула, Ліді не спалося, передумувала тисячі разів усе що чула, тисячні способи розбирала, щоб знайти хоч промінчик щастя, на котрім могла би спинитися—і не знаходила.

І тоді опановував її часто той внутрішній, цинічний,

страшний сьміх, що не розливасть ся ні сріблястою, веселою, любово хвилею, ні злим, лютим реготом, ні делікатним, вимушеним півсьміхом, ні їдким, тонким сьміхом. Той внутрішній сьміх страшний! Се крик розпуки над власною немічю, се глузуванє з власного безсиля.

Вона прийшла тут шукати щастя! Так їй треба! Вона хотїла щастя, сьміла мріти про нього і яким правом? відки? Чи мала його та стара згорблена жінка, що спить там у кутї кімнати? Чи мав його може той бідняга, що просив Бога, чому радше не повіддїймав його синові ніг, ніж мали чоботи розпасти ся? Чи мав його може її брат Роман, або може її матушенька, або її управитель.

Ні! щастє не для пролетарів!

Та про те бували такі хвилі, коли вона таки мріла про щастє; мов на злість роздумуваням та важкій зневірі молоде серце домагало ся його, шептало: шукай—знайдеш.

Те діяло ся особливо тоді, коли отримувала лист від брата.

XIII.

Їх відносини, від коли Ліда пішла на посаду, стали ще щирїйші, бо брат почав від тоді не лише любити, але й поважати її. Йому самому було не багато лїпше як перше, та його листи дихали тепер часами великою відвагою та силою духа та підносили й її духа висше. А нераз, коли він почав описувати їх громадянське житє а (він усе ще ходив на права, тїльки у Львові) то в неї аж серце росло та надїєю било ся.

Особливо коли писав про Марчука, то його лист дихав тоді навіть правдивою вірою в сьвіт та житє.

“Подумай собі Лідо, що то за ориґінальний хлопець. Таке то бідне, син удовиці, має ще до того при собі свого малого брата, що його посилає до школи і сам удержує і його й себе з праці рук, чи там голови, с. в. з стипендії і з лекцій, що їх має щось аж три; правда, всі добре платні, щось по вісім чи десять срібних. Але варт того його лекції! А як би ти знала,

як той опрацює відчит, то хоч пальці оближи. (Для тебе отсе порівнане певно неестетичне, але таке приплило на думку). Попросту, чоловікови не містить ся в голові, звідки таке молоде стільки тої премудрости набрало у ту білу, кучеряву лепету? А яка в нього віра в жите, який запал до праці! Тільки знаєш що? на одному пункті (подібно як ти) скінчений фікс (тільки більший ще як ти). Каже, що він доконче опанує щасте, бо він так хоче. Чула ти таке? Знаєш, мені нераз хочеть ся сказати йому: “Чоловіче шалений, чи ти знаєш, що то жите? Чи думаєш, що воно все буде тобі так іти як дотепер”. А цікавий я знати, що би мені відповів? Ні! таки колись конче запитаю ся!

“Знаєш, то капітальна дурниця, що я дотепер кудись по чужинах шляв ся, шукаючи великої премудрости. Хто зна? коли-б я був скорше з сим Штефанком зійшов ся, чи не було-б у мене більше віри і в себе і в людей? Ні, вір, приязнь такого чоловіка ушляхотняє, додає сили і охоти до житя. Словом, ідеальний з нього хлопець.”

І властиво що такого було в тих словах, що вона так тїшить ся? Чого? Чи лише того, що брат відзискує віру в людей? Чи лише того? Ей паннунцю! Осторожно з вогнем!

А далі, далі—немов лискавиця перелїтає думка: “Двоє нещасливих”, і згадуєть ся: він хороший, сумний та задумчивий з вогнем в очах, а далі “двоє нещасливих” зміняєть ся в думку: “двоє, що йдуть на стрічу щастю, “сонцю золотому”; і щось немов прочуте того золотого сонця, немов проміне його огріває її душу.

На братові листи відписувала дуже щиро і гарно і просила, щоби скоро відписував, бо його слова, то єдиний голос “з висшого свїта”, в якому він жив.

Він відписував:

“Лїдо, знаєш що? Ану згадай! А що, не можеш? Ну, то я

тобі скажу: Марчук з того села, в якому ти учителюєш! Ні, ні, я не жартую, лише правду кажу. А знаєш ще що? Я таки запитався його, відки в нього така віра в жите та людий, питав, чи він був дотепер дуже щасливий, а він... Він мені таке оповів, ну, як зачав оповідати про своє дотеперішнє жите, то наше було ще й цвітами встелене супротив його. Казав би я тобі про те, та біда, що той шалений виміг на мині слово, що нікому не буду розповідати, що я чув від нього. “Я бачу,—казав—як у тебе очи сяють подивом, а то напrawdę нема чоґо. То лише трохи сильної волі та віри в добро, і ціла штука скінчена. Ну, правда, не все і не кождому вдасться вийти з тої борби, що звемо житєм, і на далі охочим бороти ся—то вже треба мати вроджене,—та вір, що богато вини в нас самих, що не хочемо опанувати наших забаганок, не хочемо відмовити собі нічоґо, що нам миле. Та врешті, ні, ти сього не зрозумієш, що я хочу сказати, бо того словами не можна висказати. А ще знаєш що? ніякий пан не зрозуміє сього, бо се душа мужика, що пне ся в гору, а його безвідрадни обставини все гнуть і гнуть у низ, а він таки не піддасться і прямує до своєї ціли, на стрічу щастю. Ти всьміхався на те моє щастє? А я вірю в нього, вірю, що хоч на хвилю здиблю його, що хоч перед смертю обійму його своїми ще теплими руками.

“Як би ти могла бачити його, як він виглядає, коли се говорив! Просто як який грецький герой, бо він до всього ще й дуже гарний! І—ну, сьміє ся тепер з мене—я цинік—признаю, що також починаю вірити в те, що він завоює щастє, коли воно лише існує на землі. Він варт того. Скілько він мук та горя переніс, а не угнув ся, не спідлив ся, то й заслужив собі нате.

“Про себе не маю що писати; ходжу до уряду, пишу, учу ся, бо хотів би хоч за шість літ скінчити оті права; говорю з Штефанком, хоч і в мене і в нього мало часу на балачку, бо він хоче вже сього року здавати професорський іспит і попросту замучуєть ся тим.

“Бувай здорова. Як будеш бачити ся, уцілуй від мене матусю, побажай Ціночці, най ще виспа і дурнійша виросте, і відписуй скоро.
Твій Роман.

“P. S. Як Штефанко буде їхати до дому на сьвята, то я може приїду до тебе, розумієть ся, коли приймеш, бо хочу поглянути, як ти завойовуєш щастє, коли ще не забула там, як звучить те слово”.

Вона відписала дуже короткий та щирий лист, котрим запрошувала Романа, щоби конечно приїхав подивити ся, як вона пне ся до щастя, та як їй живеть ся тепер.

На сей лист не відписував уже Роман, тільки замісь відповіди приїхав до неї. Кількож то було втіхи, кілько радості! А ще коли Роман привів одного дня Штефана з собою, то Ліда повеселіла і справді немов пишною, ясною рожею зацвила. Роман не знав, що вони знають ся; Ліда чомусь нічого не споминала йому про те, що знає Штефана, бо хотіла, щоби він їй як найбільше про нього писав, а знову Штефан не знав, що Ліда Романова сестра, бо через цілий той рік, коли Штефан учив Бобика, Роман був у війську і не приїздив до дому. Та коли показало ся, що вони обоє давніше знайомі, то Роман немов урадував ся, а нераз знову якісь тіни ніби ніжності, ніби неохоти та недовіря скоро пересували ся по його лиці і скоро зникали.

Які-ж веселі вечери переживала та трійка! Збирали ся звичайно у Ліди, а зглядно Штефан приходив до Романа, і тоді або пересиджували всі троє в Лідиній кімнатці, або частійше вибирали ся на проходи. Раз мали йти на прохід, та звів ся вихор і понесло снігом, тай муїли сидіти в хаті. Роман звичайно почав жартувати і просив Штефана, аби оповів, яку байку, бо він конечно хоче якоїсь байки. Штефан теж жартуючи відпекував ся, нараз споважнів і сказав:

—Се пригадує мені той день, коли я вибрав ся перший раз до школи. Давно то діялось. Майже дванайцять літ тому.

Тоді я ще був таким наївним хлопцем! І тоді ще жив мій незабутий батько. І тоді був такий гарний погідний осінний ранок. Я й мої сестри і брат сиділи всі на приспі під хатою і їли морков. А сестри просили мене, аби я оповів байки, акурат так як ти тепер. І я казав—а вгадай якої?

—Думавш не вгадаю? Певно про щастє! Чи ти тоді ще не мріяв про щастє?

—Ей, чому ні, мріяв! Лише я ще не бачив його в таких виразних та ярких красках як тепер.

—А пригадуєш ще ту казку? То цікава річ учути казку про щастє.

—Чи пригадую! І так, і ні. Може не зовсім така, як тоді снуєть ся мені казка про щастє в думках.

—То розкажи! Чому-ж ти Лідо ні слова не скажеш?

—Не хочу силувати. Думаю, що пан Стефан і так оповість!

—Добре, буду оповідати, лише наперед прохаю вибаченя, як не буде йти дуже складно, бо я вже давно не говорив казок.

—На високій, високій горі, там всемогуча богиня щастя мала свій престіл із золота та самоцьвітів кований.

І гарні та лискучі були корони, що тисячами поскидані лежали у її ніг; та гарнійша, та більше лискуча була корона її золотого волося, що вінчала її чоло.

І ясні були шафіри, що ними були гаптовані її дорогі шати, і ясні зорі, що палали на її приказ у вечірньому небі, та ясніші сафіри і зорі сяли в її очах.

І гарні були коралі і перли, що ними був украшений її престіл, та гарнійші коралі і перли були в її устах.

Перед нею все клонило ся: царі і нуждарі, королі і лицарі, рільники і кущі, старі і молоді кланялись та хилились перед всемогучою богинею щастя та сонця.

Раз прийшов до неї один молодий лицар. Вірно він став перед нею і сказав:

—О щастє, так довго я шукав тебе і нїде не міг найти. Зійди хоч на хвилиночку до мене, нехай хоч часочок буду щасливий!

А вона всьміхнула ся тай сказала:

—Я нї до кого не сходжу сама. Мене треба заслужити добрими вчинками та працею; я лише тому вливаю в груди почутє щастя, хто заслугує на се.

А він відповів:

—Я син багатого пана. До праці я не звик, бо за мене всю працю чинили слуги. Я всього тільки й працював, що вживав життя та його роскоший. Та щастя я не знайшов у нїм.

—У тебе лишила ся ще чиста душа, що пізнає свої блуди й недостачі. Вертай на землю, старай ся жити більше для иньших нїж для себе, то може й стрїнеш ся зі своїм щастєм.

І молодий лицар пішов.

У темному лісі заскочив його вечір, і він шукаючи при-тулку, зайшов до хатки старого праведника, що жив у сьому темному лісі разом із своєю дочкою. Та дочка мабуть дуже була подібна до щастя, бо на її вид молодий хлопець забув про всі болі, турботи та чорну зневіру.

А рано сказав до неї:

—Чи хочеш піти зі мною у довгу та важку мандрівку житеву і стати моїм ясним сонцем?

Вона відказала:

—Пішла би я з тобою, та не можу лишити старого і немічного батька. Коли хочеш, то лиши ся тут з нами і будеш нам помагати управляти рілю і будеш помагати радою та вчинками всім бідним людям, що живуть там у долині в сумному та бідному селі.

І він лишив ся .

І в його серце вступило почутє безмежного та сьвітлого щастя: помагав бідним людям і глядїв в очи своєї Весноньки і був душею її душі.

Та прийшов день і його Веснонька умерла.

Він з розпуки рвав волосє, товк головою до каменя і ходив на її гріб і горячо молив та просив:

—Веснонько, присни ся мені, покажи ся ще хоч раз, бо не дотримаю обіту даного тобі: заподію сам собі смерть.

А раз уснув на її гробі.

І злинула вона до нього, така чудова як була й за життя, лише тепер мала ще й білі крила, поклала на його рамени руку і сказала:

—Милій мій! Чому не дотримувш обіту даного мені, а кидаєш такі страшні слова? Ти-ж був щасливий стільки довгих літ! Чому-ж не хочеш тепер працювати для щастя иньших. Не плач, милій, не вбивай ся. Невдовзі надійде день, коли сполучимо ся на віки!

Він пробудив ся і з ясним, радісним усміхом вернув до давно киненої праці. Тихо і в тяжкому труді вів своє убоге, самітне житє, і ждав дня, в котрому вона покличе його до себе на віки. — —

Останні слова казки давно перегули, а вони всі троє сиділи в задумі і ніхто не важив ся ворухити повної таємних шептів тиші.

Роман перший відізвав ся. Та ні Штефан ні Ліда не знали, що він властиво хотів сказати, бо почав був з лукавим усміхом на устах глядіти то на неї, то на нього, і якийсь жартливе слово от-от мало схопити ся з його уст, та відтак щось немов іскорка великого чутя болю і ніжности засвітила ся в його очах задивлених на них обоє і він лише сказав:

—Дуже гарно дякую за гарну казку—певно власної композиції?

На се знов відповів Штефан:—І так і ні. І чув я дещо з того, і дещо свого доложив, тай зложила ся от собі казка. Але час мені вже вибирати ся д' хаті.

І Штефан якось нервово схопив ся, убрав ся і прощаючись з Романом та Лідою скоро вийшов з хати. Відтак уже немов би уникав довших розмов у хаті. Вони дивно ворушили цілим його еством, немов неволили, і він лякав ся кожної хвилики, що довше не зможе терпіти і вибухне всім своїм чутєм і болем. А він не сьмів!

За те більше ходили на проходи. Так було всім вільнійше на тих далеких, зимових проходах!

Сніг сьвітив тисячами блискучих іскор, дерева вдягнені в білий іней при сьвітлі зимового, заходячого, холодного сонця с'яли діаментами-жемчугами. А над усім яснїло голубе небо, червонїючись на заході пурпурою.

А нераз вертали з проходів аж пізнім вечером.

Тоді коли місяць ясно сьвітив, зеленим сьвітлом сьвіт заливав, тоді як зірки сіяли-мигтіли, тоді коли небо здавало ся біле, і поле біле, і хати білі, сліпучо-білі. Їх трое тихою ходою, закутані в довгі чорні плащі, з білими, морозом зрумяненими щоками, із сїяючими мов зорі очима, з щасливим, тихим усьміхом на устах, ішли селом немов очаровані чудовою красою зимової ночі. Так було тихо, так тихо, лише сніг скрипів злегка від їх ходу; і було їм добре, і було їм любо.

Та часто, дуже часто щаслива усьмішка зникала, натомість морщина острого болю з'явила ся коло уст. Се було тоді, коли зближали ся ближше до тих хаток, що здалека біліли ся та манили до себе.

О! в тих хатках можна-б побачити гарні образки щастя! Вони знали, які!

От там у нетопленій, дїравій хаті плакала вдовиця з дрібними дїтьми, майже опухлими з голоду.

А в тій знов хатчині нагородах бив ся син з батьком за те, хто на весні буде орати тай сїяти “на цїлині”, а хто “на мандибуренці”.

А знову у тій великій, новій, батько вже щось з пів року лоточив та бив доньку за те, що не хотіла віддавати ся за старого, а хотіла жити своїм життям та любити ся. На все село викрикував: “Го, го, нібого, вілітит ти любов з голови, як стане у хаті пусто тай зимно, а твій чоловік з розпуйки, що не ме мати, чим тебе тай дітий погодувати, піде у коршму пити, а відтак буде тебе бити тай збиткувати. Але як будеш сита тай у гараздї, то прийде і любва, ни бій си”.

А до тої малої, похиленої хатини, що її не було й гаразд видко з поміж великих чужих оборогів та стоділ, прямував, а радше кривуляв п'яний-п'яніський мужик, і недоходячи навіть до хатнього-порога, викрикував:

—Чуєш—біжи борзо до сусіди, зич сира, зич масла, зич пшеничної муки, роби пироги, бо я твій чоловік! Чуєш? З коліна вілуни, а давай міні пирогів. Я свій пан на своїй загороді, ая, докім ше на своїй. Най си ше хоч раз ужию, бо як ні на весну вігоня, то хиба стану Жидам за Івана.

Виходила бліда, змучена, аж чорна жінка, хотіла його ввести до хати, аби не робив “покаяня”, але то не вдавало ся їй. В відповідь діставала так по голові, що аж обливала ся кровю, та про те бігла до хати боронити дітий від лютого звіря, що вже тепер їх виганяв з хати “до дідьчої матері”.

Врешті позбирала той свій “нещасливий” дріб і плачучи та нарікаючи йшла до сусіди хоч “до оповіночи, поки цес не вгамує сі”.

—То-м собі думала: робит уже цілий тиждень у місті, принесе д' хаті хоть який-такий крейцір, а він прийшов пеній-пеніський як ніч, тай заводит покаяне.

Та далі ті наріканя стихали, бо бідна жінка побачила чужих людей, до того ще панів... покірно поздоровляла їх та йшла далі до сусіди; а за нею бігли босі діти. Відтак ставала

сирота коло порога чужої хати, тай смирним голосом просила “пустіт”.

— — — — —
— — — — —

Ну, а ще багато гарних “картинок щастя” бачили вони йдучи із тих далеких проходів, і їм ставало тоді бездонно сумно і совісно за те, що вони сьміли колись мріяти про щасте; тоді раді би були одно від одного під землю сховати ся. І тоді завмирали їм на устах недомовлені слова, а голови хилили ся в низ.

Тишину переривав Роман.

Тихо підходив до Штефана тай казав:

— Чого ти Стефане замовк? Чи не снуєш часом мрій про щасте? Певно, коли бачить ся щасте иньших, то мимоволі починаєть ся мріяти і про своє! А ти Лідо? Ти що? Плачеш від щастя?!

Штефан ще не обзивав ся, за те Ліда не стерпіла.

— Ромку, дайже спокій! І за що ніби маєш когось мучити? Знаєш прецінь, що ніхто не говорить ніколи про безглядне щасте, ані не каже, що може бути щасливий, коли видить коло себе таке горе! Та прецінь власне тому, що стілько того горя всюди, треба старати ся його зменьшити. Як хто вміє: один помічу матеріальною, другий моральною. Та-ж ми не їмо хліба дурно, не живемо працію иньших, не кривдимо нікого. Певно, ми не в силі навіть нікому сліз осушити, не можемо багато поліпшити безвідрадної долі тих нещасних. Та прецінь се не наша вина, і по мойому ми краще-б зробили, коли би меньше нарікали та знеохочували ся, а взяли ся твердо до невдячної праці, кажучи собі по запорозьки: раз мати родила! Що-ж? у нас страшні, безвідрачні обставини, але як то було за наших прадідів? Коли селянин не був навіть паном свого життя, коли його міг пан для простої забаганки застрілити мов пса і за те платив декілька талярів кари! У нас тепер лише

більше рук до праці, більше охочих умів та щирих сердець, більше самовідречення, а будучність наша, а щастє наше.

—Ой, Лїдо, Лїдо, ти правдива пісня! Ну, починай же пеан про наше чудове житє, про щастє. Ні! я направду не знаю, чи ви слїпі, що над краєм пропасти-безодні можете деклямувати такі палкі промови!

—Слухай ти правниче, вспокій но свої філософічно-песімістичні нерви, тай не говори таке як старий дїд, що трясе ся над гробом.

—Но, но, Штефанку! Правда—філософія не мій фах і я не думаю навіть філософувати: я тільки беру річи реально. Ну і цікавий я знати, як ви хочете працювати? Певно думаете про роботу в народї. Ну, Лїдо, не всьміхай ся так іронїчно! Здаєть ся, не думаєш, що я під роботою в народї розумію ходженє від хати до хати та читанє “Наймички” Шевченкової? Ні! я розумію таки нашу серїозну роботу: твое учительованє, Штефанову науку, мою будучу адвокатуру, взагалї всяку працю, що має якесь добро народу на метї. І що-ж? Розумїть ся, що та вся робота має вести в перші лїнії до самосвїдомости національної та почутя народної чести серед люду. Ха, ха, ха, які-ж ви потїшні! Чи ви думаєте, що історія повернеть ся в зад і що ті, що нам уже раз видерли наші сьвятощі, схотять їх нам звернути? Чи думаєте, що наш оголомшений нарїд зважить ся виступити проти самоволї висших, що зважить ся бороти ся? Та-ж то майже самї раби. І хто нам поможе в тїй боротьбі? Чи наші вороги? Хиба би дурні! Однак наша мова буде в поневірці, бо ми лише бїдний плебс, що висилає з помїж себе рік-річно декільки соток людий, котрі йдуть здобувати собі й иньшим щастє, та в котрих нема найвисшого ідеалу, бажаня вільности рїдного краю і котрі тому по дорозї гнуть ся, ломлять ся. А коли у деяких єсть у душі той ясний ідеал, то вони витримують до якогось часу, стоять при своїому твердо мов скала, та злигодні житя вганяють їх у могилу. Та сї по-

слідні—сі ще щасливі напротив тих, що зломили ся або і впа-ли: з тих ще хоч примір добрий, а з темних то ганьба, і сором, і несвітський жаль, і гріх. Дарма, жите важке, боротьба за хліб, то найперший людський обовязок. А у нас, у наших ворогів у руках питанє нашого житя чи смерти, то-ж коли ми вибираємо жите, мусимо ломити ся або гнути ся.

—Слухай Романе! А чи воно у Франції було відразу так як всть?

—Се пусте! По перше: французька революція у нас не дасть ся перевести, бо тепер не ті часи. По друге: Французи воювали самі між собою за основні реформи, а ми мусіли-б з чужими. По третє: Коли французький плебс домагав ся зрів-нання всіх станів, то мав за собою і низше духовенство і знач-ну часть біднійшої інтелігенції. А наша інтелігенція, думаєш, пішла би з народом? Ну, ну, надій ся!

—Тепер, бачиш, договорили ся ми до краю. От, у сьому власне вся біда. У нас нема сьвідомої інтелігенції.

—А бій ся Бога, як ти можеш таке говорити?

—Ти перед хвилею сам щось подібного сказав. І се тіль-ки правда. Принаймі на мою думку. На мою думку інтелігент-ний але правдиво інтелігентний і сьвідомий чоловік не потра-фить ні упідлювати ся ні повзати. А се чи ж не упідлюване, коли хто походячи з народности слабшої, переходить до міц-нійшої і ворожої, так як се дѣть ся дуже часто у нас? Коли хто взагалі покидає свій низький рід, а пхає ся силоміць між висших? Коли хто дрожить за власну шкіру, не оглядаю-чись на те, що тим шкодить иньшим.

—Ну, даруй! А коли він знає, що служачи своїму на-родови здохне з голоду?! Но, розумієть ся, що я сього не хвалю, але чистий розум велить не здихати, лише жити!

—Він не повинен так казати! То власне біда, що у нас розум грає часами за велику ролю, а сумліне за малу, і вза-галі, що ми надто кермуємо ся розумом і серцем, а сумліне

у нас на боці. Коли-б такий один з другим порадив ся з сумлінєм, то воно би йому зараз пригадало, що коли він приміром не дістане найліпше платної посади, або не зістане совітником, то він ще не вмере. Але коли він і таких десять покинуть справу рідного люду, то будуть гинути повільною смертю сотки й тисячі тих, що він з поміж них вийшов, їх кривавим потом годував ся; на їх місце придуть сильнійші духом, тілом, культурою люди з ворожого племені, і на їх прадідівській, слізки та кровю зрошеній скибі зівють гніздечко для “бялего оржелка”.

—Се правда, що-ж коли отся пісонька переходить от рода в род. Кожен нарікає, що нема свідомої інтелігенції, а ніхто не вмів зарадити сьому лиху.

—Бо по мойому у нас дотепер за мало звертало ся і звертає ся уваги на вихованє. Коли дитині не вщипить ся з самого початку почутя обовязку та любови до рідного краю, а відтак ще й у школі вона нічого про те не чує, то як має з неї що доброго вирости? Та воно мусить бути ліпше: теперішні молоді, патріотичні професори сіятимуть правдиве зерно в душах своїх учеників, а ті зерна засіяні в молоді душі глибоко впускають коріне. По мойому треба так повести дитину, щоб вона в пізнійшому житю поносячи навіть недогоди та кари за своє правдиве поступованє, уважала те з своєї сторони лише сповненєм обовязку а не жертвою. А коли всі будуть свідомі свого обовязку, тоді здасть ся, не треба буде таких жертв, які тепер ще таки справді існують.

—То ви мусите дуже любити своє учительське званє, коли з таким запалом і вірою говорите про нього. І видко, думаєте всі сили посвятити на те, щоб виховувати молоді покоління інтелігенції.

—Так, пані, буду старати ся зробити все, що в моїй силі. Бо доки у нас не буде свідомої інтелігенції, то доти і вся робота серед люду немислима. Нарід недовірчивий, і треба

чистих рук і чистого та люблячого серця, щоб можна усунути всякі сумніви народні що до чистоти і щирости роботи серед нього. Але воно буде ліпше, як єсть, мусить бути ліпше.

—Ну, Штефанку, я бачу, що з тобою не договорив би ся. Певно, хто має таку сильну віру в добро як ти, то з ним не можна нічого вдіяти і зрештою я й не беру ся. Дай Боже таких більше! А тепер добраніч, мій ідеалісте, бо ми вже коло школи, а пора досить пізна.

—Ні, я не ідеаліст! Я лише той, що вірить в побіду добра над злом, і в те, що хто сповняє свої обовязки, для того навіть і серед наших тяжких обставин можливе щастє.

—А се не ідеалізм?

—Ну, ідеалізм, ідеалізм, нехай буде по твому! Тільки побачиш сам, що щастє єсть, і що я його знайду. В сьому часі почувую те більше, як коли будь перше. А тепер добраніч, Романе, добраніч панно Лідо!

Вона подала йому руку. А очи її с'яли яснійше від зір, а була така гарна мов би те щастє, що він ішов йому на стрічу. А місяць лив зеленаве сьвітло, жемчугами іскрили ся снігові поля. Вона-ж подала йому руку з таким глибоким поглядом у його очи, як тоді, коли збирала ся на баль і коли вперше думка: “двоє нещасливих” явилась у неї. Чи й тепер та думка гостила в її голові?

—Ті, що йдуть на стрічу щастю—співало в її душі.

—Добраніч!

Пішов.

XIV.

Прийшли руські сьвята; Роман з Лідою поїхали додів, а по сьвятах одно до своєї школи в тихому селі, друге до Львова.

І Штефан теж не довго міг сидіти дома та сьвяткувати, бо мусів і брата везти до школи і таки постановив собі свято, що мусить здати іспит на четвертому році, се-б то так десь за пів року від тепер.

О, він добре чув, переконав ся про се тисячі разів, не раз, що без Ліди він не в силі довше жити. Та коли не здасть того професорського іспиту, то не буде міг мати її своєю жінкою, не осягне своєї найгарнійшої мрії, що вже від многих літ була провідною зорею його життя.

Ні, не через те, щоб вона (Ліда) не схотіла бути жінкою бідного суплента, тільки через те, що вона знає, яка присяга вяже його, знає, що він утримує свого брата та допомагає мамі, то не хотіла-б віднімати у його дорогих хліба. Коли здасть іспит, то буде щось зовсім иньше; тоді він може утримати і жінку і брата.

На сю думку серце завмирає від страшного болю. Що тоді жите, що праця, що все? Що його мрії про щастє? Щастє—без неї!? Нема його, нема! Вона—його щастє! Лишень хвилинку, лишень годину—один золотий промінчик за ціле сумне, голодне, холодне, безвідрадне жите. Ні! вона мусить любити його! Він розкаже їй усе, скаже як щиро її кохає, як довго, як вірно! Як працює, щоб лише заслужити собі на неї, на можливість назвати її своєю жінкою. Все їй оповість.

А сумліне казало:

Тільки не тепер; аж тоді, як уже будеш міг просити її, щоб стала твоєю подругою. Тепер терпи і мовчи! Бо слухай, ану-ж вона не любить тебе, то чи стане в тебе стільки сили, щоб перемогти себе тай вчити ся далі? А коли ні, то тоді що? присяга дана батькови піде в забутє, бо ти будеш шалів з розпуки і певно не скочеш більше працювати. Чи то буде чесно?!

От такі думки раз у раз снували ся по його голові. Серце казало, домагалось говорити, сумліне наказувало мовчати. І він мовчав.

Ходив на виклади, вчив ся, писав свою працю, бігав на лекції, та при тому мучив ся так страшно, так нелюдсько, що далі не ставало сили терпіти. І тисячі разів зривав ся, хотів їхати, висповідати ся їй з усього, збути ся тої важкої непевно-

сти, та його сумління казало йому тільки два слова: “Синку, не покинь їх”. “Присягаю, що не покину”.

Не сьміє нічого казати. Бо коли-б вона його відкинула, о, то він знає, що його жите зруйноване на все, що воно стра-тило-б весь свій чар, всю красу. Вона-ж йому дорожша над те сонце, вона дорожша над жите, над усе,—та не над честь. І тому він не сьміє тепер нічого казати!

—Синку, не покинь їх!

—Ні, не покину.

— — — — —
— — — — —
І Ліда мучила ся, тужила.

Прийшла любов, перша, велика, всемогуча і заволоділа всім її еством, і наповнила душу горем і безмірним щастем, перед очи поклала його хороший образ, в уха вілляла звук його голосу та сьміху. А в самотні, вечірні години все воскресшала його стать, а в хаті все носили ся тони його голосу, коли оповідав казку про щастє. Отак немов живий стоїть перед нею і мов живий говорить. І хоче вона ще раз вдивити ся в його очи і відповісти весело таї широ, та бачить лише пусту хату довкола себе, а його немає. І їй стає тужно та болюче.

— — — — —
І так ішли дні, минали тижні, проходили місяці, що їм здавали ся віками-роками.

Надходили Великодні сьвята.

Був зелений початок мая.

Штефан хотів не їхати до дому на сьвята, щоб не бачити її та не мучити ся ще гірше відтак. Але мусів їхати хоч на місяць, коли хотів здавати в осени який іспит. Душевна мука та важка умова праця молодого історика підірвали його сили, і він мусів поїхати домів, відсвіжити ся та подихати сільським воздухом.

Роман вибирав ся теж до сестри, та мав ще перед тим вступити до дому, і тому умовив ся з Штефаном, що той прийде до школи аж за тиждень по своєму приїзді на село.

Приїхав Штефан до дому, а дні плывуть ще скучнійше ніж у Львові. Не сходить вона з думки.

От кілька кроків перейти і вже міг би побачити її. А врешті, він, Штефан, таки найліпше зробить, коли зовсім не піде до школи. Найліпше! Пощо роздирати вже й так від болю ледви живе серце. Але розумованя на ніщо не здавали ся і ноги самі несли його все в поблиз школи. Нераз іде, задивить ся на бідну школу, серце забеть ся радісно та живо, відтак огорне нераз такий сум та жаль його душу, що він знову втікає далеко-далеко; та в уяві все мріє стара похилена школа, очи душі бачуть нутро тої школи, убогу кімнатку, а посеред неї її, його Ліду кохану, таку чудову як погідний, літній день. І так було майже що дня. А прецінь міг Штефан мило забавити ся, бо дістав запросини, щоб був ласкав не гордити, відвідати, і від сьвященика і від економа, у котрих було по кілька донечок, кожда хоч нині під вінець, а Штефан молодий гарний хлопець, а яке становище може вже мати! Та він не хотів ніде йти і сидів дома.

Дома мало що змінило ся.

Мати троха постаріла ся, та за те була веселійша, бо зять був добрий і Марії добре живеть ся. Катрусю вже теж сватають — ну, не багаті, та не в багатстві щастє. Чесний, не п'янюга, то ґрунт. Антось ходить до гімназії, вже в четвертій класі, і вчить ся добре; Доцька ще мала, та все єсть поміч у хаті.

—І все би добре,—думала мати—коби лишень він не слабував, її Штефанко любий, її синочок добрий, що їм усім не дав загинути, та сам відай загине. Але ні, Господь милосерний не позволить, він ще дасть їй дочекати ся від сина онуків. Хто знає, чи він уже не має якої панни?

Часами зачіпала за те, та він не відповідав, лише зривався тай летів у ліс.

А як же би я мамко міг тепер свою долю з чимось везати? Най ще. Як здам той екзамент, що сї до нього тепер учу, та буду мати певний кавалок хліба, то може й приведу вам невісточку. Бо тепер ще нема як. Таже не оженюся, а Антося не вігоню. Як-ем присег дедикови, так слова додержу.

Мати тихо заплакала тай сказала “Простибіг” і більше вже за те не говорила.

Ну, і надійшов той день.

У Штефановім серці почала ся знову боротьба. Іти? не йти? Іти? не йти? Нарешті таки пішов. Ішов мов на весіле і мов на смерть. Побачить її, увидить її знов. Побачить ті очі глибокі, злотисті; побачить ті уста, що до них день у день, кожної хвилі, години молив ся. А може вона заручена? Чув раз, як якісь жінки говорили його мамі за якусь “професорьку”, що до неї приїздить якийсь панич тай отакі-о великі “букети” цвітів привозить. Може то до Ліди? Ішов мов на смерть. Та таки йшов. Прецінь з приятелем мусить побачити ся!

Вже таки бачить Штефан Лідину домівку.

Стара, похилена, дах латаний, стіни пообдирані від весняних дощів. Тільки краси, що зелений городчик перед вікнами, та кілька верб, що розвивають ся, зеленю пишавуть ся.

От там у малій, вохкій кімнатці сидить вона певно з братом, та говорять щиро, запально. Її очі горять, уха ловлять слова щирі та рідні. Гірка й її доля, Штефан знав, яка гірка! То певно не про неї говорили ті жінки! Він в те не вірить, щоб вона коли мала приймати сама яких муштин, хіба може раз приїхав який пробувати щастя. Ні, то певно не про неї говорили.

Його кроки стають повільнійші, несмілійші; серце так сильно беть ся, мов би хотіло вискочити з груди. А може таки вернутись?

Чує пісню! Чий то голос? М'який, оксамітовий, не дуже високий і не дуже сильний... Її? А пісня якась народня, бо й такі слова, і мелодія така.

Ой коли іду, землячку сьвяту
Сльозами поливаю;
Ой куди іду, землячку сьвяту
Тугою засіваю.

А з тої туги ростуть квіточки,
Квіточки дрібнесенькі;
Нарву квіточок, тай зівю вінок,
Тай пуцу на річеньку.

Коли-б ти вінку, із рути звитий,
Та вмів заговорити;
Ти-б йому сказав, ти-б йому вповів,
Як мені тяжко жити.

Штефан стоїть і слухає, і впоюється звуком її голосу, і слухав би так цілий вік тої пісні—така тужна, така тужна. Але що-ж він робить? Чи то гарно? Тепер уже таки мусять іти, бо-ж то не гарно підслухувати. Раз дивився на Ліду без її дозволу, тепер підслухує пісню.

Йде ближше. Двері від її кімнати зачинені.

Підходить до них і непевно стукає. Спів уривається, а послідні згуки линуць так скоро, як скоро зривається сполохана шулікою дрібна пташина. Відтак чути скорі кроки. Ліда біжить до дверей сама, отвирає і весело скрикує:

—То ти, Романе?

Здивована стає, очі спустила, ніяково їй.

—Добрий вечір, пані! Ні, то я! Дуже перепрашаю, я не знав, що Романа ще нема. Ми домовились, що він уже нині рано приїде. Дуже перепрашою!

—Нема за що! Та прошу до хати. Той незносний Роман все щось вистроїть.

—Не хотів би я перешкаджати.

—Але-ж прошу; як може мені перешкодити найліпший приятель мого дорогого братика?

Він і вона чують, що їм би не те хотілось говорити; що не такі слова поплили-б, коли-б вони дали волю устам висловити те, що серце хоче сказати.

Мовчать хвилю обоє.

Відтак ідуть у глѹб кімнати, вона сїдає на софці, він подалеки на кріслі.

Вона перериває мовчанку.

—Давно приїхали?

—Тиждень тому. Приїхав полїчити ся троха.

—Знаю. Писав мені Роман, що за мною працюєте.

—Ой той Роман. Також не має про що та про кого до панї писати.

—Пише про свого найліпшого приятеля.

І знов той розговір нещирий. Чи се вони хочать собі сказати? Чи се говорять їх очи, що палахкотять мов те сонце, що на заходї сияє?

—Вже ваша праця готова? Коли оголосите?

—Не думав над тим.

—Ну, як він нечемно відповідає! І чого ті нерви розходили ся!"—думає сам про себе Штефан.

А вона: "Такий був повний запалу, надїй, а тепер такий охлялий, байдужний!"

—А може ви вже кинули мрію здавати тепер іспит? Чого якісь такі знеохочені, зовсім иньші як були в зимі? Вже перестали йти на стрічу щастю?—пробувала жартувати.

Засьміяв ся з тиха.

—Щастє!

—Що, то я таки не помиляюсь! Ну, які ви муштини слабодухи. Вже майже у своєї мети, і знеохочуєте ся.

—Ні, пані! Тільки що до моєї мети ще дуже далеко.

—Як же се? Ще так недавно оповідали ви з таким одушевленням про своє званє, про свою працю. Так недавно снували мрії про те, що от-от осягнете ціль свого життя, станете до великої праці народнього відродження, будете сїяти золоті зерна правди в душі своїх учеників, виховувати нове покоління свідомої інтелігенції, а тепер... Чому такі сумні? Чи такі дуже хорі?

Мовчав, а сумні, важкі тіни туги снували ся по його обличю.

—Простїть, що я оце наговорила! Я не повинна була мішати ся в те. Хто зна, яке горе пригнітає вашу душу, а я беру ся читати вам мораль.

—Се нічого, я заслугою на се. Мені-ж не вільно бути слабодухом. Хто має такі обовязки як я, той не сьміє ніколи мріяти про особисте щастє.

Знов хвилю мовчав. Далі говорив тихо мов до себе.

—Властиво мої обовязки тепер не збільшили ся, тільки зміцнила ся думка, що вже від кількох літ сверлує мою душу, що сповненє своїх обовязків, се ще не єсть особисте щастє. А бажанє того щастя росте тай росте. Коби тільки хвилю, малу хвилиночку зазнати його.

Що було в тих його словах, що в них дрожало?

То було щось безконечно солодке і безконечно болюче, а вона склонила голову й мовчала.

Глянув на ту її опущену головку—ні, так не схиляєть ся голова в особи, котрій зовсім байдужне наше горе, або котра не розуміє нас.

Ах, у нього не стане сили довше мовчати, не стане сили довше скривати. А як вона не любить його, а коли загніваєть ся, а коли відтрутить його? Тоді лишень най щиро відповість

собі—буде він учити ся далі, візьме ся до праці? Ні! тоді все пропало. Бо коли би він її менше кохав, менше цїнив, коли-б вона не була його першою і останньою любовю, тоді було би що иньшого. А так?—О Боже, Бже, за що Ти кажеш так терпіти і—і—за що Ти, Боже, дав мені таке тонке та чутке сумління?

Вона підняла голову і глянула на нього.

Який він незвичайно блідий, як мусить терпіти! Ох, вона би своє жите з охотою віддала, щоб відняти в нього хоч крихту того терпіня. Та як?

Підходить до нього. Кладе руку на його рамя, легенько-тихесенько будить його з задуми.

—Що вам такого? Такий біль голови?

Він піднімає очи, стрічає щирий, отвертий погляд її золотавих, сонічних очий.

—Тепер мені вже нічого, вже зовсім добре, а то справді погано розболіла ся голова.

—За много працюєте, абсолютно за много.

—Ні, я тепер таки зовсім нічого не роблю, бо хоч би й хотів, то сили нема; врешті хочу того іспиту позбути ся ще сеї осени, а як не вилічу ся тепер, то ще готова мене вчипити ся велика слабість. Я собі тепер великий пан: приїхав до дому, там усі працюють, що аж піт із них цюрком котить ся, а я собі цілїський день шляю ся по лісах та лугах. Сказано—вільний птах.

—Вже знов зачинаєте полином приправляти?

—Ну, ні вже, ні. Буду тепер зовсім гарно-тихенько сидіти, тай коли позволите, правити вам компліменти. Які ви чудові, які у вас гарні-прегарні очи! Ну, видите, як нескладно йде?

Хвилю помовчав.

—Не гнівайте ся, та то бачите так. Я! тому тепер такий незносний, що не хочу погодити ся з тим, що мусить бути, лише хочу чогось такого, що хто зна, чи й можливе в світі. І тепер приміром, я хотів би бути веселим, приємним, та біль, що кипить у серці, не дає виговорювати веселих, милих слів. Я вам се кажу лише тому, бо хочу оправдати ся з мого дивного поступованя. Вірте мені, що мені дуже тяжко і тому я такий. Простіть і прощайте, а коли приїде Роман, то прошу, скажіть йому, най буде ласкав коли зайти до мене. А тепер добраніч і ще раз простіть.

Витягла до нього руку.

—Я не гніваю ся, Стефане. Я-ж розумію, що не все можна бути веселим. Мені лишень, вірте мені, дуже вас жаль, що починаєте тратити віру в щастє, що той, котрий перше сам до борби загівав, починає сумнівати ся про наслідки тої борби. Я не гніваю ся, Стефане.

Перший раз так його назвала. Як мягко, як любо звучить те слівце в її устах!

Стоїть ще хвилю перед нею з похиленою в низ головою і шепче:

—Так пані. Така судьба жде кожного шаленого біднягу, що сміє мріяти про особисте щастє, а тим щастєм уважає дівчину з золотистими очима!

В неї голова починає ходором ходити; жовті, сині, зелені колісця бігають поперед очи, а серце так сильно, сильно беть ся. Вона блідне, опускає голову в низ. Ні! так не схиляє голову дівчина, що не розуміє нас!

—Лідо!

—Що таке?

—Лідо, ви знаєте?

—Що таке?

—Я вас люблю!

Вона ще гірше блідне і тихесенько каже:

—Добре, Стефане.

Як він ждав сього слова! Він, здаєть ся, літами-віками на нього ждав!

Бере її руку, і мов безумний тулить раз враз до уст; до нестяму цілує, аж віддиху йому вже не стає.

—Лідочко, пісенько, найдорожша, любочко моя, ти любиш мене?

—Люблю, Стефане.

—Будеш моєю, будеш ждати—хто зна, може рік, може два, я не крию того перед тобою, що ми не зможемо скорше побрати ся заким я здам іспит. Бо ти знаєш, які обовязки тяжать на мені. Впрочім неправда, вони не тяжать то не тяжкі обовязки, бо я через них годен тебе. Будеш ждати?

—Хоч би десять літ. Стефане.

—Зірочко моя, сонічко ясне, щастє моє! Що мені тепер праця, що голод, що всі невігоди життя! З моєю пісонькою мені нічого не страшно. Як я тебе люблю, кохана! Не гнівай ся, любя, що я так поступив, що так довго сиджу в тебе, а ти сама, що може наражую тебе на людську обмову. Ні, знаєш, я таки конче здам іспит сеї осени, і ми вже тоді будемо на все належати до себе. Побачиш, як я тебе кохаю! А тепер, хоч як гірко, треба прощатись. Оставай здорова, пісенько моя сердечна, сни о мині!

Ще раз взяв її рученята в свої, і цілував, цілував до нестями. А відтак пробував іти. Та лише дійшов до порога, якась магічна, непереможна сила силувала його обернути ся і ще раз і ще раз глядіти в її сонічні очи. Далі зблизив ся до неї, і очима просив поцілуя.

Зрозуміла, та не відповідала; лише невинні уста тремтіли, а напів примкнені очі щось соромливо-роскішно нашіпували, своїм промінем ясним говорили.

Зрозумів мову її очий та уст, і зблизив свої горячі, чисті уста до її дріжучих, невинних уст. І пив з них щастє і жите, і вшивав ся.

—Мій перший поцілуй—шепнув відтак.—Чи єсть більше щастє на сьвітї?

А її очі говорили, що нема, і його серце співало про те.

—Тепер уже йди!

—Тепер уже йду. Прощавай, кохана, та згадай мене. Тепер уже до тебе не прийду, аж коли Роман приїде, бо люди лихі.

Ішов, вона проводила його аж за хатний поріг, коли тут же здалека побачили Романа.

Він зняв капелюх і кричав:

—Витайте, витайте! А Штефанку, чого так поспішив ся?

—От-ти стидав ся-б! Гарно дотримувеш слова, нема що казати. Чи в тебе тепер девята рано?

—Ну, та воно видиш, тепер пята пополудни, але якось так прийшло ся. А ти від давна вже ждеш на мене? Прости, завтра вже певно того не зроблю.

—Та що-ж ви тут стоїте, ходімо в хату, бо-ж ти Ромку з дороги. Я вас троха прийму, погощу. Хиба, що вам, Стефане, вже задовго ждати?

Війшли до хати. Ліда привитавши ся з братом, пішла до своєї спіжарні с. є малих сїнок, де стояла шафа з її припасами господарськими, а Роман з Штефаном витали ся. Як же вони щиро-щиро поцілували ся, як ще ніколи дотепер. Особливо Штефан.

—Романе, слухай, я люблю твою сестру.

—Ну, се я тобі вже давно хотів сказати. Ну, а вона що?

—І вона мене любить.

—Питав?

—Питав!

—Коли?

—Нині.

—Ну, ну, ти невинний Штефанку! Дивись-но, як він уміє дівчат баламутити.

—Тихо ти, не говори таке! Я не баламучу, я люблю. Як би ти міг знати, як люблю!

—Але-ж знаю, знаю! І що? Почуваєш може тепер щастє?

—Безмежне, брате! Яке-ж то воно буде, коли вона буде мою, коли будемо все разом!

—Навприкрить ся.

—Тихо, поганій! Романе, чи ти відчувавш се: що день бачити її, глядіти в її очи, цілувати її уста, слухати її голосу, її пісень, відгадувати її бажаня! Романе, чи єсть в раї більше щастє? Не сьмій ся! Я-ж знаю, що не буду міг сотворити їй такого раю, якого вона гідна. Але-ж ми й не мріємо про рай такий, де не буде ні бурь, ні боротьби. Ми будемо йти до щастя, до сонця золотого стрімкою та тернистою стежиною; та вона буде мою радістю, а я її силою, і ми рука в руці перейдемо разом важке житє, бо у нас в душі буде яснїти щастє.

Вона вже була вийшла до хати, та так тихесенько стала на порозі і промінними очима гляділа на нього. Побачив її, скорими кроками пішов їй на стрічу і знову їх руки злучили ся, а очи сияли-горіли мов сонце, мов щастє, що йшли до нього.

—Ну, ну, сих двох примусять мене, невірного Тому, повірити в щастє. Дай-же вам Боже на віки тої віри не викинути з серця!

По хвилі:

—Гм, шкода, що я так не маляр або не різьбар! З вас така пара, що не надивив би ся. Історія з пісню—чудова пара!

От слухай, Ромку, ти ліпше зробив би, наколи-б і собі пошукав такої пісні. Але правда, такої другої пісоньки як моя, нема. Та хоч би трохи і не така, то вір, що ніщо так не підносить чоловіка, як любов гарної, невинної дівчини.

—Га, ти-ж сам кажеш, що такої другої нема.

—А ще гіршої я не хочу. Ну, і зрештою, то я маю собі шукати жінки?! Нещаслива би вона була! Та-ж я би її заму-чив своєю милою вдачею. І може я маю теж іти на стрічу щастю? Пуста робота! Як у кого в душі нема щастя, то він ніде не знайде його. Хіба ще, як би ти, Лідо, висватала мені яку панночку!

—Добре, буду сватати.

—Ну, ну, полишім се. О тім потім. Тимчасом прости, але я таки голодний. Як уже ти заложила стіл, то проси, аби я їв. Бо я знаю, що ви ситі тим, що дивитесь на себе, а я таки хочу їсти.

— — — — —
Сим хотів сердешний хлопець покрити свій біль.

“Тільки я, немов заклятий,
Дивлюсь, дивлюсь, тай нишком плачу,
Що без пригоди, мов негода
Минула молодість моя”.

— — — — —
— — — — —
По підвечірку пішли всі трое на прохід, а люди ставали тай зглядали ся. Казали:

—Марчуччин панич з професорською то така пара, гейби два янголи з неба. Що він білий, а вона ще біліша. Що у нього волосє як у баранчика білого, а у неї таки злотне. Що у нього очи голубі та ясні, а у неї ще ясніщі, лиш якісь також гей золотні—“панські”. Але вона добра панна, то вже нема що казати. Діти за нев гинут; тай він, коби здоров, то раз панич годний, то раз син добрий. Стара ненї душі в нїм не чує.

І ще того самого вечера писала Ліда довгий, предовгий лист до своєї матусї; і ще того самого вечера казав Штефан мамі, що за пів року введе їй невісточку, гей сонїчко в хату. А стара мати довго ще, довго стояла сеї ночі перед образами та молила Бога за долю свого сина.

На другий же день, коли Штефан прийшов до Ліди, то вони обое пішли найперше до його мамі. Вона і перше прихильно відносила ся до професорки, тепер же взяла лагідно Лідину руку і тихо-моляче промовила:

—Люби його, душко-панї. Він такий у мене, гей то сонїчко добрий.

У відповідь на се припала Ліда устами до старечих, поморщених рук і палко цілувала.

І панї Емілія раділа, коли в неділю (скорше не могли) завітати до неї любі гості. Зпав камінь з її серця: її дорога Лідочка мала зазнати того великого щастя, яке дає любов коханого мушчини.

Навіть п. Херський був задоволений, лише приговорював:

—Має густ, їй Богу має густ! То собі хлопчика вибрала! Але ті теперішні діти! Самі собою розпоряджають, навіть не порадять ся нікого. І сказати правду—мають рехт!

Минули Великодні свята, поїхав Штефан з Романом до Львова, і Ліда лишила ся знову сама, лише з думками про нього.

Що дня і що години вона згадувала його, пригадувала всі подробиці, що чула про нього. І те, як він натерпів ся ще дитиною, і що перемиг у школі, і як мучив ся на університеті. Згадувала ті свята, котрі були такі і для неї і для нього прикрі. Як він по тих страшних місяцях голодованя та сумних святах у далекому Львові відібрав свою стипендію, отряс ся з довгів, зміг зачати хоч трохи по людськи жити, дістав дві лекції, тай якось перебивали ся оба з братом. Як думка про неї, про його Лідочку, була його провідною зорею, не опускала його ні на хвилию. І він працював що лише ставало сил, аж виборов собі поважане у товаришів та професорів, зміг працювати в своєму фаху і на полі літературному, а все йшов на стрічу щастю, на стрічу їй.

І вона, Ліда, вже не сумувала, не сьміяла ся з своїх мрій, лише працювала ще більше ніж перед тим, щоб лише стати ся, бути гідною подругою тому білявому, гарному, доброму хлопцеві, та хоч в части сповнити просьбу свого батька: бути вжиточною своєму народові. Коли вони вже поберуть ся, ну, то вона не буде вже дальше учителькою, але постарать ся в иньший спосіб нагородити те, що уступає з учительованя. Бо-ж уже те, що вона буде провідною зіркою житя і праці свого коханого Штефанка, а він же каже, що без неї не може жити се вже — — — ей ні, се щастє, а не сповненє свого обовязку! Але вона буде з ним спільно працювати, певно не буде в його домі лише предметом роскоші та забави! Ні, вона буде його під'ємом у житєвій борбі, його добрим духом, буде старати ся стати для нього таки правдивим щастєм. А він каже: кожен чоловік може стати ся позиточним членом суспільства, коли лише свою хоч би й невелику працю сповняє чесно, ревно і охочо. Коли всі його думки і вчинки стремлять до того,

щоби приспорити бодай одну цеголку, бодай один камінчик більше на здвигнене величної будівлі народнього відродження.

Оттакі мрії снувала Ліда літними вечерами, а Штефан учив ся, працював, писав, приготовляв ся до іспиту.

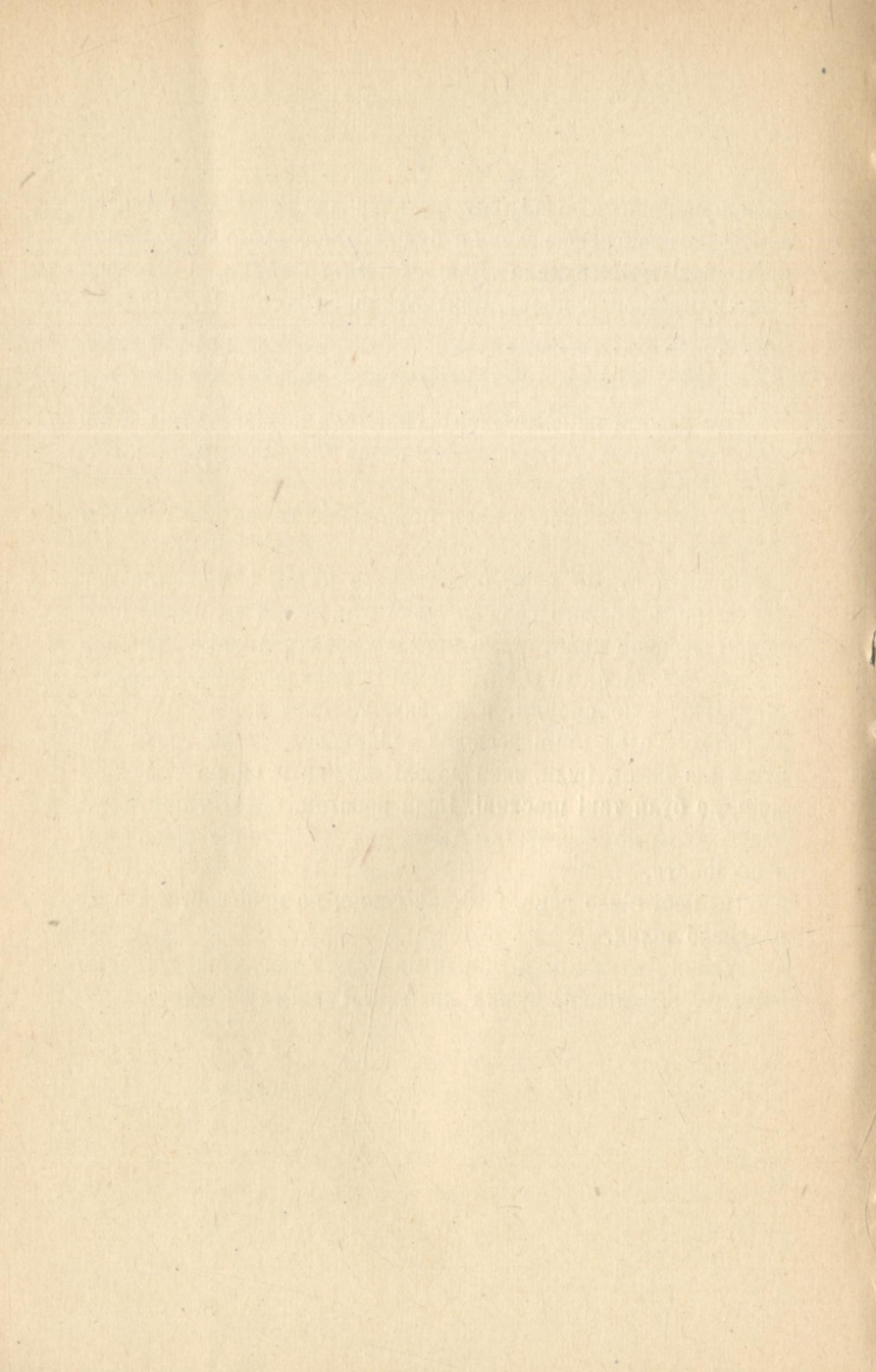
— — — — —
— — — — —

Був ранній ранок пізної осені, та в ковалевій хаті було вже всьо на ногах. А перед хатою стояв віз запряжений парою коний. Фірман нетерпеливо ждав.

За хвилю вийшла з хати пара молодих людей, Штефан і Ліда Марчуки. Ще раз прощали ся вони з усім родом, ще раз просили старої нені, аби їхала з ними, а вона ще раз казала, що з свого села не хоче йти. А відтак пішли обоє ще на сільський цвинтар, на могилку коваля Андрія, прощали ся з нею, взяли трохи сьвятої землі і зжовклої, морозом звареної травиці—на спомин, в далеку, та нову дорогу. А потім ішли селом, а за ними весь рід—відпроваджували трохи. Не хотіли ще їхати, ішли, щоб доволі надивити ся на ті кохані місця, де були такі щасливі. Ішли повагом, поволи, притулені близько-близько до себе, без слова, без згуку, лише серце било ся від щастя.

На небі с'яло ясне, величне сонце, по небі собі йшло та вказувало шлях.

А вони, рука в руці, йшли на стрічу тому сонцю, щастю золотому, в далекий, чужий край—у галицьку Сибір.

B-1346

НАКЛАДОМ УКР

в Скр

вийшли і є на св

B 1.346

Число

На

8. Казки про Циганів, гумористичні оповідання і вірші	10
9. Весела Читанка з образками	15
11. Американець, штука театральна	15
15. Вертел, сценічна картинка для колядників..	5
16. В неволі темноти, штука театральна.....	25
17. Блудний син, штука театральна	25
18. Причта про садівника і інші веселі оповідання і гуморески	40
19. Галицькі анекдоти. Веселі оповідання з Галицького життя	10
20. Як мене вибирали дружною	10
31. Гална смерти. Воєнне оповідане	5
22. Оповідане про сорок розбійників, котрих полюбляла служниця Алі-Баби	20
23. Іцко Сват, штука театральна	10
24. Як пан собі біди шукав. Оповідане Ів. Франка ..	15
25. Із звірячого царства, сотня найкращих казок ..	20
26. Сорокаті штани і інші веселі оповідання і вірші	25
27. Як Михась син мельника ходив до неба по діамант	20
28. Збірничок найкращих пісней церковних ..	15
29. Виворожила, комедія в однім акті	10
30. На стрічу сонцю золотому, повість	50
31. Історія про сироту Івася	20
Під прапором свободи. Вибір патріотичних деклямацій	30
Народні Казки. Сім книжочок	90

Замовлення і гроші посилайте на адресу:

UKRAINIAN BOOK STORE

439 North 6th Avenue,

Scranton, Pa.

МАРІЯ КОЛЦУНЯК

НА СТРІЧУ
СОНЦЮ ЗОЛОТОМУ

ПОВІСТЬ

ЦІНА 50 ЦЕНТІВ

1918.

UKRAINIAN BOOK STORE
439 N. 6th Ave., Scranton, Pa.